

84 (2p=Балл)

2 с 21401

✓

Б48

верьерланы бурхан

ТАШНЫ
КЪРЧЫРГЪ

Берберланы Бурхан

ТАШНЫ КЪЫЧЫРЫГЪЫ

ПОВЕСТЬЛЕ, ХАПАРЛА, ПЬЕСА

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 2002

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ
КАБАРДИНО-БАШКИРСКАЯ РЕСПУБЛИКА
НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ

ЕМЮРЛЮК ТЕРЕК БАХЧАНЫ КЕГЕТИ

«Хусей ундуругъуну башында тагъылып турган суратка кез жетдирди. Аны кьабыргъагъа ким илиндиргенин билмейди. Ол букъу басхан суратны юсюне бармагъы бла сыз тартханлай, андан тейри кылыч къарады». Бу халда бола болур, эшта да, хар адамны да къарыуундан келлик «алам» сезими не кечюу. Аллай кечюу Берберланы Бурханны чыгъармачылыкъ ишинде энчи суратлау амалгъа айланнганы себепли уа, жазыучуну басмаланган бир къауум чыгъармасын тинтиуге мен ажымсыз аманатхача къарагъанма. Ол баргъан жолну ызындан къатларгъа сюеме.

Бурханнга кесини абадан тукъум башчыларын керюрге тюшмегенди. Аны эки къарт атасы — Ахмат бла Топшай, Уллу Къарачай журтларындан айырылып, Орта Азияны тюзлеринде къабыр юлюшлерин тапхандыла. Бурунгулуладан келген тукъум кавказ терелени кечгюнчюлюк юзгени жаш жазыучуну чыгъармачылыгъына бушуу халны сингдиргенди. Алай болгъанлыкъгъа, назмуларында, драматургиясында прозасында Бурханны миллет эсилигини теренлиги Къарчаны ызыны юзюлгени туудургъан кемликни толтурады. Замансыз дуниядан кетген атасыны сфаты уа аны жумушакъ келлю, не да жюреклерине терк жетген, жашауну болумларына энчи кез къадамлары болгъан кеп жигитлеринде танылады.

«Шаманнга терекден юйренген игиди, башка

© Берберланы Б., 2002 шамандан эсе...» Бурханны энчи сезимини айныууна,

П 4702100100-018
M125(03)-2002 2002

ISBN 5-7680-1701-1

көп тюрлю байламлыкны белгилеген ангыны кыу-
ралыууна Устазы себеплик этгенди. Устазы уа ана-
сы болганды. Юйде, юйорню жашау сынам
кырачайлыланы эски журтлары Къарт журтда,
Хурзукда, Учкуланда жаратылып, бурундан бери ке-
леді. Айбазланы — анасыны тукъум тийрелери да
анда орналгъандыла.

Жашчыкъ эрттен бла сагъат бешде Къуранны
тизгинлери жырланган халда окъулгъанындан уя-
нганды. Къарт анасы Дауумну ангылагъанына кере,
сыйлы сёзлени тышындан окъургъа керекди. Амма-
сы бла анасы кеслери жазгъан зикирле, Аллахны
сыйды жерлеринден келтирилген, узунлугъу он метр-
ге жетген санау минчакъла жашчыкъгъа биринчи
кере кеплюкню бирлигини юлгюсюн ачыкъ кёргюзт-
гендиле. Анасыны Къуранданмы, огъесе кеси
жарашдыгъан: «Дунияда аллай бир жулдуз барды,
адамлада къаллай бир жарысу бар эсе да», — деген
магъаналы сёзлери аны суратлау сезимине тыйгъыч-
лык этмегендиле.

Сабийлик журтуну жер баууру: Токъмакъ, Акъ-
къаш къаяла, ол эсе, акъылбалыкъ бола баргъаны
бла гитчеден-гитче кёрюнгендиле, дуппура тюени
сыртын эсге салгъандыла, («Тёбеле, тёбеле»). Ай
(тюрк халкъланы «кюнлери») анасыны сыфатына
ушагъанды, аны чыгъармаларында саулагъа, ёле
тургъанлагъа да жарыгъанлай турады («Агъач
чана»).

«Ай, жукъла, жукъла, ай...» Ай жазыучуну су-
ратлау дуниясында уллу жерни алады, аны назму-
ларында, прозасында да баш белгиге саналады. Жаш-
чыкъны, миллетни сыйлы аламындан къарагъанча,
ёзенден къарамы, жашауну тасхалыгъыны эшиги
болуп, дунияны чексизлигин кёргюзтгенди.

Бурханны анасына биринчи кере самолётда уч-
ханы бу дуниядан аламны башха жанына этгенни

магъанасын тутхан эди. Бурхан кеси да көп кере
ётгенди ол ызы Москва бла туугъан эли Терезени
арасында. Аны кёкде болгъаны, тюрк шаман ёр
жолунда жашау бла ёлюмню терегине ёрлегенча,
жанла бла ушакъ бардырыгъа себеплик этгенди.

«Ауаз» деген хапар аллайды. Хусей, кырын-
дашы Хасанны чакъыргъан ауазына бойсунуп, аны
кыужур халда ёлгенини тасхасын билир ючюн, къа-
бырына келеди. Ол юч адамны суймеклик жарысу-
ларын, тукъумну тасхасын ачыкъларгъа итинмекли-
гинден ёледі. Тукъумну байламлыгъы акъылгъа
сыйынмазча, ёмюрледе чачылмазча деменгили, тут-
хучлу болады. Аны кибик, харкюнлюк сезимден
онлагъанда, эки къартны — бирге уакъ ёмюрню жаш-
агъан Жаным бла Тинимни учханларыны магъа-
насы бек теренди. Аланы сёлешгенлерини ти-
лек тилегенден башхалыкълары жокъду («Агъач
чана»). Къарачай-малкъар тилде «жаным-тиним»
деген идиоманы эки сёзюн бир бирден айы-
рыгъа жарамагъанча, жанланы байламлыкларын
бёлюрге жарамагъаны да баямды, алай пьесада ол сёз
тутуш эки адамны атына юлешинеди — Жаным бла
Тинимни. Ёле башлагъанны санына термилгени, жан-
ны башха дуниягъа учханыны кыйынлыгъы, кы-
зыурукъда сандырагъаны аланы эсгериулери бла
къатыша, кёз алларында битеу жашаулары ётеди.
Алгъын айтып кыоалмагъан ич сёзлери, ичлеринде
тыйылмай, толкъун болуп, тышына чыгадыла. Ата-
сыны къадары буюргъан ажымлы терслигинден жаш-
шы дуниядан кетгени, Орта Азиягъа кёчюрюлген-
леринде сабийлик тоналгъаны, ёлюмню аллында
магъаналары ёсген башха ууакъ шартла... Аланы
дунияда болмагъанча тюз ниетлиликлери, бирликлери
бла жүрек калаллыклары бузулур деп кыоркъмай,
жалгъан дунияны бла ёмюрлюкню арасында битеу
чырмауланы кыоратады. Жашчыкълары ахыр учу-

уунда учхан, атасы кеси кьолу бла ишлеген чана адамны жашауун бла ёлюмюн тогъайлагъан белги болады: сабийлики кьууанчына этилген чана эм башха дуниягъа кетгенни чанасы — сал баскыч...

Кьалгъанладан башха тюрюлю жазылгъан, хош кёллю окъуучуну халына алай бек жарашмагъан затны юсюнден айтылгъанны, таулулада ачыкъ жүрюмеген сюйюмлююкню бла жүрек жууукълукню, эки жанны ич кыйынлыгъын жаланда «аламны чегинде» болгъан ангыларыкыды. Жаш жазыучугъа аллай фахму кьайдан келгени белгисиз эсе да, ол жашауну кьаты сынап кюрешеди. Ол затха себеп кино бла театр драматургияладан сезген умутуму, ГИТИС-де окъугъан жылларында алгъан усталыгъымы огъесе «шаманлыкъны» магъаналы дерслерими эте болурла?

Бу соруугъа жууап — Берберланы Бурханны битеу чыгъармачылыгъыды. Аны «оюмларыны жолоучулукълары» къарагайлыланы кьадарларып, жашау бла байламлы этип, кёп тюрюлю болумлада тюбешдиреди. Кёп хапарларында, «Ташны кычырыгъы» деген повестинде да бизни прозада Минги тауну эки жанында да айныгъан тыйгъычсыз, сыйдам жазыу Бурханнга жангы суратлау тилни излетеди — бир затны белгилегенден сора да, фикирин терен, кесгин ачыкъларгъа себеплик этген. Терен оюмну кесгинлиги, шатыклыгъы, кёзбаусузлукъ, жашаукертилик — быладыла тюрк сёзю жалгъансыз шартлары — Сёзю биринчи эсгермесин кьурагъан Юсуф Баласагуниден башлап, Чингиз Айтматовха дери. Бизни адабиятта уа Мёчюланы Кязимни «тюз сёзю» знтта да аны ызы бла барлыкъланы сакълайды. Къарачай жанында аллай жазычу чыгъармачылыгъында кем сиз кысыхалыккыны сайлагъан, «башында режиссёр лугъу» болгъан, драматургиягъа Бурхандан алгъа келген Ватчаланы Муссады.

Бурханны хапарларында эсленген притча-параболагъа талпыныуу, биз акъыл этгеннге кёре, «Ташны кычырыгъы» деген повестинде да сакъланады.

Эки къарындаш — Осман бла Таулан — Къарачайны «миллет ниетини» эки жолу, эки кьолудула. Ол болум халккыны кьадарында, тарыхында бардырылгъан тюрлениу ишле бла байламлы, хар бири кескни муратын кьоруулауда, анга талпыныуда ачыкъланады. Эртте замандагъы ишлени суратлау чыгъармагъа кьатланнганы, «кьауум-кьауум адамны эс этмеген кезиулерини» эсгермелери (Юнг) ёмюрледе ангылашынып турлукъ сыфатлада кёргюзтюледиле. Табийгъатха бла топуракъгъа жууукълукъ Тауланы сыфатында белгиленеди. Дин жаны бла халкк кертиликни жакъчысы, муслийманланы Сыйлы жерлерине жүреги тартханы бла Хажи повестиде жанны жолоучулугъуну бир жанын кьурайды. «О мени Аллахым, сени кьадарынг уллуду. Алай мени быллай бир нек сынадың? Нек жашатдың? Ал бусагъат мени жанымы, Аллахым! Таула шагъат болурла, жауунла санларымы жууарла. Сенден энди аны тилейме, кыйынама мындан кёп жанымы, я Аллах. Бу кьолла... Бу кьолла бла ненча адамны жерге басдырдым! О мени Аллахым, алай бла сени жеринг таркъаймаз. Азияны жеринде ненча кере кьум бла абидез алдым. Ал кьолларымы, ал аякларымы... Мен кёрмеген не кьалды? Ал кёзлерими. О мени Аллахым, бу чууакъ кёгюнг бла тилейме, бу жарыкъ жулдузла бла да тилейме. Толгъан айныг, жарыкъ кюнюнг бла да тилейме, кеченг бла да тилейме. Эшит мени, кёр мени, кьабыл эт ахыр тилегими. Эзме мындан кёп мени жүрегими. Атамы, анамы, сабийлерими, туудукъларымы жанларына мени терк элт. О мени сыйлы Аллахым! Эшитмеyse, кез сууум, бюгече ай да кьалай жарыкыды! Теири шик ачылгъанча. Ай, жукъла, жукъла, ай. Сени

жарыгында мени кёз жашларымы адам кёрмесин». Хажини, тилеги повестьни магъанасын, сезимин ачыккълауда ара жерни алады.

Халкъны битеулю бардырылган жорукъга кёошулууу, миллетлик ниетни бузулууу — революциялы жангырыула, колхоз, халкъны бирлигине зарауатлыкъ жетгени, тышындан келген низамны хатасындан аны келечилери бир бирге къажау сюелгенлери — была бары да ючюнчю жолну белгилери боладыла. Осман халкъга тийген битеу кыйынлыкъланы, аны «баш магъаналы жолдан» тайганын Тауландан кёреди. Таулада айланган абрекен Топалай кемсиз кьоркьурча этеди. Жангыз сюрюкчю кыыз Алтын, Тауланча, бузулган, тюрленген дуняда бир жанына атылып, аны кьужур сифатындан да кьоркьумай, жыл саны келген абреке тюей туруучду. Тауланны, бийик таулада бир адам билмеген сыйлы терек бахчасындан кыызга алмала келтирип, сау-гъага бергени — аны адамла бла биринчи кере байламлыгыды, аланы дуняларына къайтыргъа сюегенини белгисиди.

Кюмюш бел бау, минчакъла, ашыкъла, дууа, кынгыр чюйле, аны юсюне тёрт мюйюзлю улакъны мюйюзлери (халкъны ийнаныуунда — кыйынлыкълны белгиси)— ма аладыла къачан эсе да туугъан жерини бирлигинден, халкъда бурундан келген затладан, чачылып, анга жетгени. Ол жалаанда Къарачайны кесини миллетлик ниети акыр чегине жетип оюлганын, жашау жоругъуну бузулганын чертеди. Озгъан дуняга къайтыргъа онг болмагъанын Хажини иши кёргозтеди. Къабырладан тышында атылып турган сын ташланы кёргенлигине, аны къаруу жетмей, аланы къабырлагъа чыгъарыргъа умут этгенлей къалады.

Жалгъанлыкъ бла къадарны юзюлген «сынжырын» алгъынча бирге кёошарга онг болмагъанын,

тарыхны бла заманны жюрюшюнде болдурулган белгиле кемчиликледен кьутулурга амал чыкмагъанын абреки «заман бла ойнагъаны» белгилейди. Суратлау чыгъарманы ахырыны кюйсюзлюгю ол оюн жалаанда алай бла бошалыргъа боллугъун кёргозтеди. Абрек жашыны жарашхан тоюна къарарга элге тюшеди, былайда анга Османны ушкогундан окъ атылады. Ол окъ озгъан, ызына къайтмазлыкъ замандады. Топалай Тауланны ёлтюралмайды, алмала Тауланны кьолларындан жерге тёнгерейдиле. Адамлагъа деп келтирген алмалары... Ушкокну атылганы халкъны аяздыргъан белги болуп, чыгъарманы жашау-турмуш болумдан бийикке кётюрюп, терен философия даражага чыгъарады.

Бююн жаш жазычулада жашауда тамырландыргъа излеген миллет ниетте ачыккыкъ танылады. Ала кеслерини туугъан журтлары бла жамаатларына жууаплылыкълны сезедеди, аласыз бирда уллу Ата журт болмазлыгын, юзюлюп къалган жууукъахлу байламлыкълны адамны энчи эркинлигини даражасында тохташдырыргъа кереклисин да ангылайдыла. Повесть, тюшюнюп, эс этгенден сора, тюнюлюден эсе иги умутну хорламына ийнандырады.

Бизни жашауну халын тюзюча ачыккылай келген, реалист, бир ёлчемли прозабызда Берберланы Бурхандача, суратлау ойлау жаратылганы ышаныуулукъну туудурады. Ол, биринчи атламларындан башлап, кесини халкъны «жерине бла къадарына» ачыккыды, аны юсю бла жангы ниет толкьунла сёлешгенчадыла. Литератураны тизгинлешип айныу жоругъундача болмай, бийик таулада, ташада ёмюрлү Терек бахчаны жетген кёгетича.

*ОРУСВИЙЛАНЫ Фатима,
филология илмуланы кандидаты*

ПОВЕСТЬЛЕ

ТАШНЫ КЪЫЧЫРЫГЪЫ

Ёмюрлюк туугъан жерим

Эрттени сууукъ аязы.

Жай. Танг аласы.

Таулан бир талай заманны тау элни бийик таундан юйюне къараш турду да, андан ары тѣзюмю къалмагъанча, жюреги да къайгъылы бола, арбазгъа кирди. Жан-жанына терк-терк, сакъ-сакъ кѣз жетдире, юйю, арбазын тансыкълады. Башында тери бѣркню бауларын асыры къаты къысхандан дунягъа бѣркю бла туугъанчады. Юсюнде териден этилген габарасы, аякъларында уа — чабырлары. Ол къююнундан быстыр журунну чыгъарып, бетинден терлегенлерин сюртгенлей турады. Къолу-бети бек куйгенден кюнде-хауада кѣп айланнганы белгиледи. Жыл саны келгенликге, аны жюрюшю жегилди.

Азан эшитилгенлей, Таулан, арбаздан суу боюнуна энип, абидез алып, намаз этди. Намазлыкъдан ёрге тургъанлай а атасын кѣрдю. Аны башында чырпа бѣркю, аягъында меслери, юсюнде хаух къаплагъан тону барды. Минчакъ да санай, гулоч таягъына таяна-таяна, ол хуна таба атлады. «Аллах, Аллах, атамы сау кѣрдюм. Нечик къарт

болгъанды. Мугур да болгъады, харип. Ненча жыл! Не узакъ жолгъа атланнган эдиле. Сауду атам, сауду. Кѣзлериме ийнанмайма. Анам кѣрюнмейди нек эсе да. Сау болурму?! Гитче заманымда ол манга: «Тауланчыкъ — ахшы уланчыкъ», — дей эди, уллу болгъанымда уа: «Таулан — ахшы улан». Энди мен къалай этейим? Атама не деп барайым?! Туманда ажашып айланнган къанатлыла уяларын тапханча, эллилерим, журтларына жыйылып, туугъан ташларында от тиргизе тебирегендиле. Тылпыуу къуругъан элиме жангъыдан жан кире башлагъанды. Юйледен гыржын ийис да урады. Кюн сайын ийнек саугъан тауушларын да эшитеме. Энди бир эллилерим мени танырламы, юйге уа къоярламы?!» — деген сагъышла Тауланны эсин алгъандыла.

— Тауну эрттен сууугъу санлагъа ётерикди, гейри. Аллах, санга минг шукур болсун, ёмюрлюк туугъан жерими дарман хауасын солургъа буюрдунг эсе, — деп, Хажи, жанын терен къарыусузлукъ къыйгъандан, акъырын барып, арбазда атылып тургъан сын ташлагъа къапланып, аланы къол аязы бла сылады.

Даниял, аппаны жерге аугъанын кѣрюп, аны къобарыр муратда, къолтугъундан кирди.

— Аппа, ёрге турсанг эди, — деди Даниял. Хажи, аны сѣзюн иги эшитмейин:

— Не дейсе? — деп сорду.

— Бу жансыз ташла сууукъдула. Юйге барайыкъ дейме, — деди Даниял ол эшитирча уллуракъ ауаз бла.

Таулан а, алагъа кёрюнмейин, бир жанларындан къарап турады.

— Бу сын ташлада жазыу эслеймисе, Даниял? — деп сорду Хажиданиялдан.

— Угъай, теири, аппа. Жазыула уа къалмагъандыла.

— Къалай дейсе? Уллуракъ айтчы.

— Жазыула къалмагъандыла дейме, — деп, Даниял сёзюн къайтарды.

— Тюнене къабырлагъа чыкъгъан эдим да, мени жауум да аланы кёрсюн. Алайда къабырла болгъандыла деп бир адам айтмаз. Къабырларыбызны сын ташларын бери эндирген адамла... Аякъ тюплерине атып, атлауучла этип. Хуналагъа салып... Айлары, жулдузлары да болгъан ташланы.

Даниял, не бла болушлукъ этерге билмейин:

— Аппа, кел, къой. Юйге барайыкъ... — деди.

— Даниял, мен ёлсем да, элде сын ташланы барысын да жыйып, къабырлагъа элтирге керекди, — деп, Хажиданиял аягъы юсюне турду.

— Болсун, аппа, охо, элтирбиз.

Хажиданиял жайып:

— Я сыйлы Аллах, къуш тюгюнлей чачылгъан миллетими юйюне-жерине сен жый! Къум тюзледе кебинсиз басдырылгъан ёлгенлерибизни жаннетли эт, сау къалгъанлагъа саулукъ, эсенлик бер. Мындан ары сарыуекни ауузун сен байла. Къыйынлыкъ ууатып келген миллетиме бир кюн чыгъар. Киши къолуна къаратма, харам аш ашатма, жалгъан сёз айтдырма, тюз жолдан тайдыр-

ма. О сыйлы Аллах, сабырлыкъ бер, кючкъарыу бер миллетиме. Хошлукъ бер жүрек-леге. Дуниягъа тынчлыкъ-эсенлик буюр, бизни да унутма. Гюняхларыбызны кеч. Ла иллаха иллалах, — деп, тилек этди.

Таулан, атасы бла жашына къарай, аяклары кеслери аллына баргъанча, кеси да билмегенлей, алагъа туура кёрюндю.

Даниял, атасын эслеп:

— Атам! Атам! — деп, тийрени кычырыкъгъа алдырды.

Таулан, ол тауушдан элгенип, жукъусундан аязгъанча, таугъа къачаргъа скойдю.

— Атам, къайрыса? Кетме! Алай бир тохта! Сени кёрюрге излеп турама! — деп, Даниял, алгъа атлап, Тауланны тугаргъа кюрешеди. Таулан, Даниялдан къутулуп, кёзден ташайды.

— Атам! А-т-а-м!.. Кетме! — деп, Даниял, атасыны ызындан кычыра, къуууп жетерге умутлу болгъанлай, сын ташлагъа абынып жыгъылды.

Дауум, юйден терк чыгып:

— Оу анам, мен жарлы, Даниял! Недиле бу кычырыкъла, бу дауурла? Не болгъанды санга? — деп, Даниялны къатына келди. Осман да, къолунда ушкогу бла, Дауумну ызындан терк жетип:

— Кимге не болгъанды? Нек тынгылайса, Даниял? — деп, аны къатында сюелди.

— Осман, атам кёрдюм, — деди Даниял, эсин жыя.

— Къайда?... — Дауум жан-жанына къарады.

— Ма былайда... — Даниял атасы болгъан жерни кёрюзтдю.

— Ий, неле дейсе сен, Аллах ючюн? Сени атанг, мен билгенден...

— Угъай, келин, мени атам сауду...— деп, Даниял Дауумну сёзюн бёлдю.

— Ой, сен алай хажи болгъун, Даниял. Таулан харип къайдан сау боллукъду? Мен а, жанлы ишми чапды арбазгъа-башха деп, ушкогуму жерлегенлей турама,— деп, Осман аны инбашына атды.

Хажи, къарыусуз атлай, Даниялгъа жууукъ келип:

— Мени жашым сауду дейсе да?..— дей, аны жууабын эшитмей къалама дегенча, сакъ къарады.

— Сауду, аппа. Мени атам сауду, былай кёргенлей таныдым,— деди Даниял.

— Сау а болгъа эди. Мен армау болуп, таныялмай къалдым. Аллахха шукур! Ненча жыл...

Хажи, онгсузлукъ татып, тобукълары тутмай, Даниялгъа таянды.

— Кёрген да болурса, келген да болур бери сени атанг, Даниял. Таулан бу арбазда ёсгенди. Ауанасын кёргенсе, кёрген эсенг да, Даниял. Ёлген адам кёрюнсе, садакъа берирге тийишлиди. Ол дунияда ёлгени тоймагъанны бу дунияда сауу тоймаз дейдиле. Жазыкъ, бир ажымсыз, ол дунияда, орунсуз болуп, къыйналып, жарсып айланады...

Осман, бир кесек къайгъылы болгъаны да билине, андан ары не айтыргъа билмей, жерге-кёкге къарады.

— Даниял, жаным, сен атангы юйюне жерине къайтханлы, аны тансыкълап этесе былай. Мени да жүрегим жукъгъа къыйналса, жазыкъ атам кёзюме кёрюнючюдю.

Атам бла кеси аллыма сёлешгеним да болады. Ол дуниядан бери адам къайтыб' а мен бир заманда эшитмегенме. Иги жаш кибик, атангы жатхан жеринде тынчлыкълы къой, жанынгы, жаныбызны да быллай бир къыйнама. Сен энди уллу киши...— деп, Дауум Даниялны жүрегин жапсарыргъа кюрешди.

— Келин, мени атам ёлмегенди. Мени атам сауду. Ангылаймыса? Сау. Энди ангыладынгмы? Энди ийнандынгмы?— деп, Даниял, кёлю къалып, Дауумгъа жууап къайтарды.

Дауум, анга жаны ауруп:

— Энди ангыладым. Энди ийнандым. Сени атанг сауду. Аллах сау этсин,— деди. Ол, сёз къошханына жарсый, артха туракълады.

— Былайда хапар айта турургъа заман жокъду. Таулада атамы излерге керекди. Жазыкъ атам. Башында биягъы бёркю бла,— деди Даниял.

Хажи, не айтыргъа, не этерге билмейин, төгерегине къарап:

— Осман, Таулан сауду. Нек тынгылайса? Гитче къарындашынг...— деди.

— Сора, аття, мен не этейим да?— Осман, Даниялгъа жууукъ келип, аны женгинден тутуп:— Жаш, сен не бёрк хапарны айтаса?— деп сорду.

— Хапар туююдю ол. Болгъан затды. Мен гитче заманымда, атам, эрттен бла суу боюнуна туюшуп, башындан бёркюн тешип, бет-къол жууа тургъанлай, юсюне барып къалгъан эдим. Къарасам, атамы эки къулагъы да жокъ. Атам, мени кёрюп, бир кесек жунчугъан эди. Мен а, не айтыргъа билмей:

«Атам, кьулакъларынг къайдадыла?» — деп соргъан эдим. «Къуш алып кетгенди, жашым», — деген эди жазыкъ атам, бёркюн башына каплай.

— О мени Аллахым, о мен жазыкъ, мен харип, не хапарды бу?..

Дауум жиялгъанын жашырыргъа кюрешеди. Осман, Даниялны билегин бошлай:

— Къуш-муш, атам деп, таулада бош айланма да, юйюнге-башынга къара. Заман дегенинг багъалыды. Эллени жангыдан ишлеп, жангыдан жан салыргъа керекбиз. Аны кибик, хар зат да алгъынча болса, дуния тюзелип кетер. Адамгъа замандан багъалы зат жокъду. Иш кепдю. Таш... Агъач... Суу къла жетип келедиле.

— Заман, заман... Нек къадалгъанса бу заманнга? Атамы излерге мени бла барамыса, бармаймыса, аны айт да къой, — деп, Даниял жол кёллю болду.

— Бир адамны излер къарыуум жокъду. Ол келлик адам биз бармагъанлай да келликди.

Осман Дауум таба къарады.

— Кел, Даниял, нени да къой да, юйге барайыкъ. Атангы къарындашы айтханнга сыйынсанг, аман болмазса. Уллу айтса, бир зат билип айтады. Ансы, Аллах сакъласын, тауда къалып кетерсе. Къазауатны кюнлерин унуталмазса былай бла. Акъсай-акъсай, абына-сюрюне, къачаннга дери айланырыкъса? — деп, Дауум, Даниялны кьолундан тутуп, юй таба атлады.

— Къазауат бошалмагъанды, келин, энтата. Мен атама туберге керекме.

Даниял, терк ызына айланып, акъсай-акъсай, таугъа кетди.

Осман, Даниялны ызындан къарап туруп, ушкогун инбашына атып:

— Бёдене, аппаны да ал да, юйге барыгъыз. Быллай кюнюнде адам тегерекге кёз-кьулакълар болургъа керекди. Сакълыкъда кы-йынлыкълар жокъду... — деп, Дауумгъа буйрукълар берип, арбазны къабакълар эшигин бегитип, кёзден ташайды.

Юйюме ие да болдум

Экинчи кюн Осман арбазында, ушкогун да къатына салып, агъач сюрмелей эди. Кёлюнде хошлугъу болмагъаны себепли, этген иши да ашыгъышлыды. Аны юй бийчеси Дауум, юйден чыгып, баш иесини къатына жууукълар келип, сёзю неден башларгъа билмей:

— Э киши, адам эшитирин да суймейме. Алай ол къарындашынгы хапары жүрегиме тынчлыкълар бермейди. Тангнга дери кёз кысмай чыкъганма, — деди.

— Болду, Бёдене, кече узуну мыйымы чайнагъанынг да жетеди. Бёдене хансха букъланлай, тас бол къатымдан. Къарындашымы юсюнден айтырымы эртте айтханма. Мындан ары манга зат сорма.

— Бу керохну да биргенге созуп айланма, маржа. Айыпды. Адам кёрсе, не айтыр? Кече эсе, аны къучакълар жатаса...

— Мен кесими аманлыкълардан сакъланмай. Аны ючюн мени бла кимни не иши барды? Бар, жумушунг бар эсе, жумушунга

къара, — деп, ачыуланып, къатыныны юсюне айланды.

— Къаллай жумуш, санларым тутмай къалгъандыла. Не уа къарындашынг нек аманлыкйчы болады? Андан мажалыгъыз да жокъ эди юйюрюгюзде, — деп, Дауум, эринден къоркъгъанын жашырыгъа кюрешиди.

Осман, Дауумну кёзюне жютю къарап:

— Таулан мени къарындышым болады. Сени уа ол киминг болуп сёлешесе? — деди.

— Мен аны къарындашымдан аз скоймей эдим, — деп жууаплады юй бийчеси.

— Энтта да алай деп тураса сора. Бир кёрейик мындан ары да. Мен билеме аны къаллай адам болгъанын. Толмай къалгъан умутум энди толур эсе уа?

— Мен билген да жетеди манга. Аны таныгъан кюнлерими жарыгъыды мени жашатхан. Аллах мени анга буюрса, менден насыплы болмаз эди дуния башында. Жашауум да башха тюрлю болур эди, эшта. Бу кюнлегеми къаллыкъ эдим? Аман хансча, юсюме жабышып, башымдан акъылымы алып, эсимде болмай тургъанлай, дуниямы къарангы этдинг. Энди акъылым а бир болгъа эди. Башымы алып кетер эдим бир жары. Къарындашынгы эсе уа, болмагъан ишлени къурашдырып, Сибирьге ашыргъан этдинг. Халкы Азияда, кёчгюнчюлюкню тузагында, ол да Сибирьде. Жаны да къалай сау къалгъанды?! Кавказ тауларына да къалай къайталгъанды?! Мындан ары, къарындашынг кертисинден сау эсе, жеринде тынчлыккылы къой. Тилеп айтама.

— Угъай, жашау бир кюнлюк, бир айлыкъ, бир жыллыкъ, бир ёмюрлюк окъуна туюлду. Аны этген ишлери, къыралына ниети алыкъа унутулмагъандыла. Унутулдукъ да болмазла.

— Башымы суугъа атарыкъ этдинг жараусуз фатыуаларынг бла. Не зат ниетни санайса энди уа? Адам къатында адам ёлмейди деп да айтадыла.

— Тауланнга кёз къарамынгы, жүрек сезиминги да ичингде. Мен а кесими оашым бла алгъын да ойнатмагъанма, мындан ары этерим да алайды. Бир адам манга оноу этмесин.

— Кесинге да бир кёз жетдир.

— Адам айтханнга сыйынмай эсенг, бера бер биргесине. Угъай-угъай десем, мен да Осман туюлме. Бир кёп ахшылыккыгъа тюберсе, ийманынг алай. Айланырсыз, бир биригизге жюк болуп, Мамулий бла Тотулийча. Абын-сюрюн эте.

— Аллында айтырыкъ этинг бу сёзлени. Атамы эки аягъын бир уюкыгъа сугъуп, битеу хыйлалыгъынгы хайырланып, властыны атындан жыйгъанса мени отоунга. Жанына къоркъгъандан унагъан эди санга атам хариц, билирге сие эсенг. Алайсыз ол да айланыр эди къарындашынг бла бирге Сибирьлени сибирип.

— Манга не дауунг барды? Мен заманнга кёре жашагъанма. Тири болургъа, тенглеримден артха къалмазгъа кюрешгенме. Юлюшлю болургъа да. Эришмеклигим болгъан адамма мен, ангыла. Мени орунумда кимни этери да алай болур эди. Бусагъатда уа, кюз арты къачхы жауунла жетгинчи,

юйню, арбазны жарашдырыргъа керекбиз. Даниял да, башы къысып, атамы кёрдюм деп, сакъат санын суйреп айланмай тауда, юйюне-башына къараса, кесине игиди. Ата-сыны анга юй ишлериги жокъду.

— Сени юйюнгден манга не файда?! Тынчлыкълы жашау этерге онг жокъ эсе. Атанг да бир бек жарсып турады. Къарындашынга керох кётюрюп айланырча не кыйынлыгынг барды? Энди, бир атадан, бир анадан туууп турганлай, ёгелеча нек этесиз? Болмай эсе, артха Сибирьге окъуна кетейик. Башыбызны суугъа атмайыкъ, маржа.

— Ансы да кючден жыйылганса журтунга. Бар, жаншап турма да, кюн бузулургъа ушайды, саманланы юслерин жап.

— Саман, юй. Азиягъа бар да, анда бир юй ишле, бери кел да, мында бир юй ишле. Ол азапдан къутулмай къалдыкъ. Э киши, ийнан, кесимден да къызчыкыгъа бек къоркъама.

— Къызчыкыгъа уа сакъ бол. Азмыдыла аманлыкъчыла! Кеси жангыз юйде къоя турма.

— Мен сени бир да ангылаялмайма. Сюйгенингча бол. Муну уа юйде букъдурайым,— деп, Дауум ушкокну къолуна алды.

— Ушкокну жеринде къой. Кагынг болмагъан жерге къалагъынгы сукъма. Бар юйге, доп-доп этип турма да. Келген-кетген да болур.

Дауум, ушкокну алгъан жерине салып, жилигъанын тыялмай:

— Не терслигими кёргенсе? Нек кычыраса манга? Отча къабынып къалай къа-

ласа? Ташжюрек, жашлыгъымда кёрмеген тынчлыкъымы къартлыкъымдамы табарыкъма? — деп, къоншу къызны келгенин кёрюп, эки къолу бла бетин жапды.

Зубайда, ашыгъышлы, Османланы арбазгъа кире:

— Ий, маржа, даурну-сууурну къоюгъуз да, мени къууанчыма бир къууаныгъыз. Ол тыш адамладан юйюмю тазалап келеме.

— Аперим санга. Иги болду юйюнге ие болгъанынг,— деди Осман, жарыкъ болургъа кюреше.

— Аллахха шукур, эталдынг эсе алай!.. Къызым, къууанч бла жаша,— деп, Дауум Зубайданы къолун тутуп алгъышлады.

— Къысдырыкъ ахчачыгъымы, ырысчыгъымы да юслерине атдым. Терк къорап кетигиз юйюмден дедим.

Зубайда къууанчын ичине сыйындыралмай селешди.

— Ай, атанг харип сау болса, кеси юйюнгю сатыпмы аллыкъ эдинг? — деди Дауум.

— Хо, хо, энди жоюлгъанынга бир да жарсыма. Юй ол юйдю. Юйю болмагъанны кюню да болмайды. Къууандырдынг, тейри, Зубайда,— деп, Осман, аякъ тауушланы эшитип, ушкокга узалды.

— Э, киши, ушкокну уа нек алдынг къолунга, не болуп къалды санга? — деп, Дауум эрини билегинден тутду.

Олсагъат арбазгъа, чыбыкъ атына минип, Топалай чабып кирди. Аны башында къолан къумачдан тюрлю-тюрлю журунла, боюнунда къызыл жаулугъу барды. Чыбыкъ атын ол ары-бери ойнатады.

Зубайда, къарындашчыгын кѣргенине кѣууанып:

— Къайдан чыкъдынг, кѣозучугъум, къайдан? — деди.

Топалай ачы кюлдю.

Аны кюлген таушун кѣтюралмай:

— Тоба асто, Зубайда, кѣозунгу былай-да макъыртма да, юйюнге элтсенг а. Асыры кюлгенден кѣатып кѣалады. Ёсюю — тюе, акъылы — тюйме, — деди Осман.

— Кюлме былай бек, кѣозучугъум, алтын журунчугъум. Не затха кюлесе? Ёлюю кѣаласа, жарлы. Кел, юйге барайкы, — деп, Топалайны эгечи кѣолундан тартды.

— Аллахчу, бир тыяр мадар эт. Жюрегим кѣарыусуз болады, — деп, Дауум да кѣулакъларын кѣысды. Топалай, эгечинден кѣолун сыйыра:

— Ууу, да сора да, да сора да мени бусагъатда бир адам кѣрдю. Кеси да манга бир алма берди. Кѣрдю, кѣрдю, ання, — деп, ол ёрге-ёрге секирди.

— Мен санга эгеч болама. Анабыз да жаннетли болсун. Манга Зубай дей тур. Ангыладынгмы? Зубай де да кѣой.

— Де да, де да. У-уу, адам, — деп, Топалай алайдан кѣачаргѣа кюрешди.

Бир жанындан сейирге кѣарап тургъан Осман:

— Къайда кѣрдюнг «ууу» адамны? — деп сорду.

— Адам сеними кѣргенди, сен адамнымы кѣргенсе, ёксюзчюгюм? Бусагъатда уа не кѣресе, кѣозучугъум? Бери кѣара, бери. Мени кѣзюме кѣара, — деп, Зубайда, Топалайны бетине битип, тюз хапар алыргѣа изледи.

— Кѣара, кѣара, кѣап-кѣара. Кѣара-кѣара, кѣрдюм адам мен да, ол да. Чоюн бѣркюнде кѣрдюм башын. Башы бѣркюнде. Исси, отча кюн кѣыздыра. Биш болуп. Бишш...

— Хы. Адамны кѣргенин ангыладым. Андан арысын ангылаялмайма. Аллах, Аллах, кѣарындашчыгъым, сенден тюз хапар алгъан — эшекден ийман алгъан кибикди.

— Мен жазыкы, а киши, кѣарындашынгы кѣрген болур, дейме?! О мени Аллахым, ол сауду сора. Даниял тюзюн айта кѣреме. Аллына кѣарасаг а, маржа. Кѣалай на-сыпды ол. Кѣууанчым ичиме сыйынмайды, — деп, Дауум, Тауланни кесин кѣре тургъанча, кѣычырып айтды.

Осман, Топалайны билегине кѣадалып:

— Топалай, бери тынгыла. Болду жар-малагъанынг. Менде тѣзюм кѣалмагъанды. Сѣзлени жутмай, кѣоратмай, кѣоркѣмай, шатык айт. Не зат кѣрдюнг? — деп, кесине жууукы тартды.

— Да сора да, андан сора да... Х-м-м-м... Ойнадыкы. Ол дупшурдан ауду. Мен дуппургѣа аудум. Дупшур да манга ауду. Юйге бара, дупшур дупшурдан ауду.

— Андан сорасын айт дейдиле санга, кѣозучугъум, — деп, Зубайда сѣзге кѣошулду.

— Сорасында уа, ат манга минди, бара чабып... Доп дедим. Андан сорасында уа ат да менден тѣнгереги жерге. Жерни башыма урдум. Кѣар да жауду. Кѣан да жауду. Башыма. Жер мени кѣучакъларды, кѣзлерим кѣумну жапдыла...

— Жапдыла, жапдыла. Неңча кере айтыркѣа мен санга, кѣзлеринг кѣумну жап-

магъандыла, къум жапханды кёзлеринги. Менден да бошадынг, кесингден да бошадынг. Кесингча этип къояса. Бошадынг менден, бошадынг. Азияда атдан жыгъылгъаныны хапарын айтады да турады,— деп, Зубайда жылямсырады.

Топалай, билегини ачыууна тёзалмай, Османнга аны «ууу» деп, ачытханын билдирди.

— Энди кёргенинг болса ол «чоюнбаш» адамны, келип манга айт. Ол заманда мен сени бу чыбыкъдан тюшюрюп, керти атха миндирликме,— деди Осман, Топалайны къолун жибере.

— Атдан суйгени уа жокъду, харипни. Адам дегенинг итни терисиди — неге да тёзеди. Аллахны аллында не гюняхым бар эди, бу азапны чегерча? Алай, къозайсыз да не жашау этерик эдим? Кел, къозучугъум, юйге барайыкъ. Энди бизни кесибизни юйюбюз барды. Ата юйюбюз.

Топалай, таула таба къарап туруп:

— Ма, ма! Бёрк адам манга аягъын да булгъайды, къолун да булгъайды. Ол тебе да, ол да мени сакълайдыла. Зубай-аня, сен да кел. Кел, кел! Мени жаным ючюн, сени жанынг ючюн, атамы жаны ючюн, анамы жаны ючюн, бёрк адамны жаны ючюн, тебе жаны ючюн, атымы жаны ючюн...

— Болду жанланы санап тургъанынг, жанымдан бошадынг. Мени жаным сау болуп, энди бир жары барлыкъ туйюлсе. Там-бла барырбыз бёрк адамгъа. Кеч болгъанды. Сен да бир солу, атынг да бир солусун.

Мен, ма мен болмасам, солу деп ким айтыр санга, къозучугъум? Ёксюз къозучугъум, айланма къозучугъум, алтын журун къозучугъум, кел юйге,— деп, эгечи Топалайны къолундан суйреди.

— Ярабий, къайда кёре болур бу бёрк адамны?— дей, Осман тегерегине сакъ къарады.

— Кёрмесе уа айтмаз эди,— деп, Дауум да къайгъылыды.

Бир заманда Дауум, Тауланни эслеп:

— Э киши, къарындашынг!— деп къычырды.

Осман, сермеп, ушкогун алып:

— Къайда, Бёдене? Къайда кёресе мени къарындашымы?— деп, Тауланни узакъда эслегени бла тенг ол аны марап атды.

— Не этесе, маржа, э киши? Кесингча бирни жанын къалай аласа? Этме былай. Ай, юйюнге, сабырлыгъынга таш байла. Ол сени къарындашынгды, къарындашынг!— деп, Дауум Османни ушкогуна къапланды.

— Ауузунгу жап. Думп бол...— Осман, Дауумну бир жанына хыны тюртюп, ушкогун жангыдан жерлейди.

— Кимди бу сен марагъан? Не уруштуйюшдю бу?— деп, Зубайда не этерге билмей, Дауумну къучакълады.

— Сиз бёрюлеге аш болугъуз. Ит жыйын,— деп, Османни ауузу от чагъа, таугъа ашыгъышлы кетди.

— Кел, маржа, юйге. Жанынгдан айырыласа,— деп, Зубайда Топалайны къолундан тутду.

Топалайны ачы къолген тауушу бир талай заманны эшитилгенлей турду.

Сейир адам

Эрттен бла эртте Дауум, юсюне тапханын кьаппа, арбазын тазалап башлады. Къайгылыды ол.

Къамичисин чакъдыра, Алтын Османлагъа келеди. Аны юсюнде габарасы, аякъларында кирза чуруклары, артмагында азыгъы барды. Бети жарыкъды. Ариу тиширыу болгъаны кёрюнюп турады.

— Дауумка, танг атмай, не ишге кызгъанса?

— Къой, Аллах ючюн, Алтын, тюйме жерни. Алайсыз да ёлюп барама.

— Елме, нек ёлесе быллай чууакъ эрттенде?

— Тангымы эшикте атдырдым, къартны аллына къарай. Тюнене таугъа кетгенли жокъду. Даниял эсе — тасды. Жаным чыгып кетеди, бирине бир зат болады деп. Хата къайдан келирин билмезсе. Арбаз, юй да таза турса аман болмаз...

— Аллах къыйынлыкдан сакъласын. Кертиси бла да, Осман бу арт заманда бир бек тюрленгенди не эсе да,— деп, Алтын, Хажини юйден чыгып келгенин кёрюп, аны аллына барды.

— Алтынчыкъ, юйге кирсенг а, эшикте нек турса? Дуниядан да бир хапар айт. Къамичи тауушдан билгенме сени келгенинги,— деп, Хажини арбазда тапчаннга олтурду.

— Къууанчыгъызгъа келейик, Хажини. Ийнеклеге ашыгып барама бусагъатда.

— Къызым, сен сыртда ийнеклени кютесе. Сен а кёрген болурмуса Тауланни?

— Мен ким болгъанын билмейме, алай бир къужур адам а айланычуду.

— Не къужурлугъун эслегенсе аны?

— Башхалагъа ушамагъан сейир адамды. Башында да къатхан териси бла. Ол кёчмей къалгъанладан болур, дейме. Элде, биле, билмей да, анга айтмагъан нелери къалды? Атлагъаны — секирип-секирип, тюрю-мюрю, кёзлери — бёрюнюкюлеча, бир аман жана, дегенле да бардыла. Бирде маймулгъа тергейдиле.. Мен а атамча кёреме. Кеси да ма былай, ийнеклериме келип, мен да къарап тургъанлай, эмчеклерине къампалып, сютлерин ичип кетиучюду.

— Оу, мен жарлы, мен жакъ, мен а ийнегибизни сюту аз некди, жилин сютюн ичген болур деп тургъанма...— деп, Дауум сейирге къалды.

— Ма бу къамичини да, эшип, тюнене ол бергенди. Жангы болгъаны себепли, къолума да алай иги жарашмайды. Къамичи чакъдыргъандан сюйгеним а жокъду. Былай эрттен бла эртте къамичини бир чакъдырсам, тауушу саулай ёзенни толтуруп, нсси кюн Къобанны сууундан тогъугъанча, кёлом бек иги болады. Кесини да тауушу къайта да къулагъыма келе, къайта да къулагъыма келе.. Къайгыларымы чачады. Ма, къарачыгъыз, бусагъат сизни сагъышларыгъызны да кери къыстайым,— деп, Алтын къамичисин чакъдырып башлады.

— Къой, Алтын, ауруунгу алайым, чакъдырма. Кёлюм аман болады,— деди Дауум.

— Магъыз, сюе эсегиз, кесигиз чакъдырыгъыз.

— Алтын, сенича биз къайдан чакъдырайыкъ? Устаса бек. Тюнене тауда ушкок атылгъанча, чакъдыр да чакъдыр, чакъдыр да чакъдыр. Тёгерекде не жаныуар, не къанатлы жеринде къалгъан болмаз,— деди Хажы.

— Ойнагъанмы этесиз?! Ол заманда мен къолума жангы къамичи алгъан эдим. Таулан деген да къатымда.

— Да аны юсюнден айт, къамичини къой да.

— Айтыб' а, несин айтхын? Не исси къон да башындан бёркъон тешмейди.

— Болду, болду, иги къыз. Энди тюшкюндюм. Ол Тауланды. Мени жарлы жашым. Менден да салам айт анга. Атанг ёле турады, кел де. Юйге жыйылсын. Мен баралмайма. Къайры барыргъа да билмейме. Жашымы кёрюп ёлорге сюеме. Бу сын ташланы да арбаздан кетерсин де. Юйге, арбазгъа къарасын де.

— Аны уа айтырма. Бусагъатда кеси да мени сакълай болур сыртда ийнекле арасында. Аны да менден сора кими барды? Энди мен барайым.

Алтын, къамичисин чакъдыра, тау таба кетди.

Ай, жукъла, жукъла, ай

Шош ингирде толгъан айны жарыгъы тийрени ариу жарытады.

Хажы, юйюнден чыгып, сын ташланы къатына барды. Тобукъланып, аланы жазыу-

ларын ачыкъларгъа излейди. «Кимни сын ташы болур, экен?! Быланы къабырлагъа элтирге адам табылмай къалды да»,— дей тургъанлай, анга юсюнде акъ кийими бла къызындан туугъан жашчыкъ кёз аллына сюелгенча болду.

— Аппа, аппа, ажашмай келдингми? Кёп сакълатдың,— деди Илияс.

— Кёз сууум, жолну кёзлерим кёрмесе-ле да, аякъларым кеслери окъуна тюзетирик эдиле.

— Аппа, быллай бир къайда турдунг?

— Боранга тюшюп къалгъанма.

— Не заман эди ол, аппа?

— Ташла къычыргъан заман. Ол къычырыкъ манга энтта да эшитилгенлей турады.

— Терк къайтырма деген эдинг да?

— Деген эдим.

— Аппа, аття уа къайдады?

— Къазауатда.

— Къазауат а неди, аппа?

— Адамла бир бирлерин къыргъан жер.

— Адамла бир бирлерин нек ёлтюрөдиле?

— Нек ёлтюрөдиле?! Бу ай жарыкъны бир кёрге эдинг, балачыгъым. Кюндюзгю къонча алай жарытады. Ай кеси да къалай жууукъ келгенди жерге, узалып, бетин сыларча.

— Аппа, ання уа къайдады?

— Азияда.

— Азия уа не затды, аппа?

— Бизни жерлеге ушамагъан узакъ жерди.

— Аппа, ол жерде не барды?
— Ол жерде к'ум барды. К'еп к'ум.
— Ання к'еп к'умну не этерикди сора?
— Этиб' а, не этерикди?! Уг'ай, жанчыг'ым, бу к'олла бла тиерге болдук т'ю-йюлдю айны ол сыйдам бетине, жарыкь бетине. Нюр т'еге тург'ан бетине.

— Аппа, сен мени ач б'ерюлеге к'ююп кетген эдинг, малла бла бирге.

— Аппасы бла бирге мал к'ютюп тург'анчыг'ым. Б'ерюле талаг'анчыг'ым. Сауса деп тура эдим. Уллу жаш болуп келликсе деп, аллынга к'еп к'арадым,— деп, Хажи эки к'олун жайып: — О мени Аллахым, сени к'адаарынг уллуду. Алай мени быллай бир нек сынадынг? Нек жашатдынг? Ал бусаг'ат мени жанымы, Аллахым! Таула шаг'ат болурла, жауунла санларымы жууарла. Сенден энди аны тилейме, к'ыйнама мындан к'еп жанымы, я Аллах. Бу к'олла... Бу к'олла бла ненча адамны жерге басдырдым! О мени Аллахым, алай бла сени жеринг тарк'аймаз. Азияны жеринде ненча кере к'ум бла абидез алдым. Ал к'олларымы, ал аяк'ларымы... Мен к'ермеген не к'алды? Ал к'езлерими. О мени Аллахым, бу чууакь к'егюнг бла тилейме, бу жарыкь жулдузла бла да тилейме. Толг'ан айынг, жарыкь к'юнюнг бла да тилейме, кеченг бла да тилейме. Эшит мени, к'ер мени, к'абыл эт ахыр тилегими. Эзме мындан к'еп мени жюрегими Атамы, анамы, сабийлерими, туудук'ларымы жанларына мени терк элт. О мени сыйла Аллахым! Эшитемисе, к'ез сууум, бюгече ай да к'алай жарыкьды! Тейри эшик ачылг'анча. Ай, жук'ла, жук'ла, ай. Сени

жарыг'ынгда мени к'ез жашларымы адам к'ермесин,— деп, к'еп жылланы жюрегине жыйылып, тыйылып, к'ел кирик толуп тург'ан жарсыуларын Хажи дунияг'а ачыкь этди.

Хажи, арбазг'а кирип келген к'арелдини эслегенлей, туудук'чуг'уну ауанасы тас солду.

— Кимсе? Нек тынгылайса? Жууукь кел! Таныялмайма,— деди Хажи арбазына кирген адамг'а.

Таулан, аллына атлап, атасын к'учакьлады.

— Жашым!.. Таулан!.. Сауса... Сауса, Аллахны к'удуретинден. К'еп сак'латдынг. Жанынг да сау к'алай к'алг'анды? Б'еркюнг... Башынг... Жашым... Быллай бир заманны кесинги юсюнгден бир хапар билдирмей к'алай турдунг? Энди юйге кел. Биз да журтубузг'а жыйылдыкь. Ананг, Азияг'а барг'анлай ок'уна, жюрек ауруу табып елген эди. Сафият эгечинг бизни к'ечюре туруп алг'ан жараларындан аязмай к'алды. Жолда бара, вагондан атхан эдиле. Жашчыг'ын Илиясчык'ыны бусаг'атда к'ердюм. Бизни журтубузг'а жыйылг'аныбызны ол да к'уанчын эте болур. Киеуюнг к'азауатдан к'айтмаг'анды,— деп, Хажи, жашын, к'уанг'ындан жиберсе, тас этип к'оярык'ча, есине к'ысып иймеди.

Таулан, хуржунундан чыг'арып, Хажи Илиясны к'ююш бел бауун, дууасын, шык'ларын, к'ынгыр чюйле да берди. Т'ерт айюзлю улак'ыны башын да анга узатды. Хажи, аланы барын к'олуна алып, танып к'ысык'лады:

— Жашчыгъымы кюмюш бел баучугъу кесим этген дууасы, ойнаучу ашыкълары кынгыр тот чойле, тёрт мюйюзлю улакълары башы. Тёрт мюйюзлю улакълары. Эсимдеди, эсимде. Кеси да Илиясдан айырылыргъа унамай эди. Бу улакълар туугъанында жюрегим бир да онгсунмагъан эди. Ол жыл окъуна бизни Азиягъа кечюрген эдиле...

Осман юйден ушкогу бла чыкъларында Таулан терк окъуна атасындан айырылы кълары.

— Атам, кечегиде кеси кесинг бла сёлеше турма да, юйге кел,— деди Осман.

— Таулан жашым келип кетди бусагъа чыкълары.

— Къой, къой, аття! Сууукълар боласа Таулан манга да бир кёрюнесе уа,— дей, Осман ушкокдан кёкге атдырды.

— Къауалны тарт-соз этип айланмагълары, сын ташланы жерлерине элтсенг а?

Хажы, Османнга андан сора не айтыргълары билмей, Тауланны ызындан кълары кълары.

Топалай

Зубайда арбазында челегин, кюрегин да кёлуна алып, ишге хазырланады. Тёгерекге кълары, ол Топалайны изледи.

— Къозай, къозайчыгълары, кълары даса. Кечге кълары, маржа!

Топалай чыбыкълары атына минип келди.

— Ий, къозайым, къларызыл жаулукълары кълары да кълары, кълары айланаса? Кълары къларызыл кълары. Суу боюнуна барып, са

ман этейик. Азыкълары хазыр этгенме. Биз кесибиз этмесек, бизге ким не этерикди? Хайда, атлан. Кесинг да болмагълары, ишге алай жасангълары.

— Угълары, мен саман этерге скоймейме. Бармайма,— деп тохтады Топалай.

— Этме аллайла, алтын журунчугълары. Мен базарда бир ариу кълары жаулукълары кёргенме, иги жаш болсанг, аны санга аллыкълары.

— Зубай, анам, мени къларытын аллыкълары келеди не эсе да.

— Башлагълары биягълары сен. Алырса, Аллах айтса. Уллу жаш болсанг. Юйюнг битсе. Арбазынг тюзелсе. Битсе, тюзелсе.

— Мен уллума. Кълары. Сенден да уллума. Кълары.

— Кълары, кълары. Къларысам да билеме. Аллай бир кълары ашыгълары? Мен санга кесим сайларыкълары бир ариу кълары. Элде болмагълары. Ишден къларымагълары. Бир затдан къларымагълары. Адеби, намысы болгълары. Атасы, анасы сау. Ангыладынгмы?

— Кълары хазырды. Хазырды, хабба, абба! — деди Топалай, къларыуанч тыпырлы болуп.

— Сен мени алай жигит къларыайымса. Атасы-анасы бармыды? Ёнге уа неси барды?

— Барды, барды.

— Айтып къларыуандырсанг а, маржа, эгетинги. Мен да таныйым келинчигими.

— Мен Лейланы аллыкълары, хуржунума аллыкълары, атымы анга берликме.

— Османны къларызы... Лейла? Лейламы дейсе? Не дейсе?

— Хау, хау, Зубай-аня, хау. Энди билдинг да билдинг. Кёремисе, билдинг.

— Биягы сени башынг кыза тебирегенди, кыозайым. Кыалай этейим? Ойнама, алай айтып. Ойнама. Османны кызы санга оюн чакъ болмагъанды. Орунунгу бил. Ауузунга сакъ бол. Кесинг да не кыатыннга кыалагъанса, башынгда тулунг кыатмагъанлай?

— Зубай-анняя, Османнга айт да кыой Дауумгъа айт да кыой.

— Ол тели ишни кыалай этерме мен? Аны ючюн олтургъан жеримден ёрге кыопмам, Аллах бирди. Османны кызын сакъгъынма. Кыозай бёрюге тенг туююлдо. Ол бизге тенг болмаз.

— Сора кесим барлыкъма. Лейланы алылыкъма. Атыма миндирликме.

— Барып кёрчю, жигит жанынг барды да. Лейланы алмазса, жарлы башынгга алырса.

— Гагай-магай, сен телляй, мен Лейланы сайлай. Лейланы бетчиги ариу, жыйрыгы ариу.

— Сокъур тутханын бек тутар деп, Лейладан сора дуняда кыыз кыурупму кыалагъанды? Кыарда жюрюп, ыз кыоймагъан Османны кызын башынгамы ураса? Болмай эсе, жууукъгъа, тенгнге аманат этейим. Санга терк бир кыыз тапсынла. Манга да ол игиди. Сенден бир солурма. Лейланы уа кыуртну башынгдан алып атханча, атып кыой. Тийреде кыыздан кып зат жокъду.

— Зубай-анняя болма энди манга. Мен бери Лейла-анняяны келтирликме. Сен а суу да бат да кыал. Таулагъа, узакъгъа кет да кыал.

— Адам эшитеди. Гыкка кыылыкъ этме

Кыатын аллыкъ жаш. Айтма алай. Тоба де! Кимге барайым, ким болушсун, ким тыйсын бу факъыраны?

— Османнга бар, Лейла-анняя андады.

— Шашдыраса, шашхан. Жаным саулай кыабыргъа жыяса. Тын дейме.

— Бар дейме!— деп, Топалай кычырыкъ этип жиляды.

— Ёлюп кыаласа, жарлы! Бетими жойдунг. Сени дауурунгу эшитген, соя турадыла дерикди. Не этейим, барайым. Не деп барайым? Кычырыкъ эте барайым. Осман мени жанымы сау кыояр эсе.

— Османны бёрк-адам доп-доп этерикди. Доп-доп... Таулан, Таулан!— деп, Топалай андан да бек жиляды. Ол кезиуде Таулан узакъда кёрюндю.

— Ма, ууу дейди. Аягъын булгъайды,— деп, Топалай ары мыллыгын атды.

— Кыайда Таулан?— деп, Осман Зубайланы арбазына кирди.

— Ма алайда, шибиля ургъанча, олсакъ думп болду. Башында бёркю, кёзлери — бёрю. Шайтан эсе да ким биледи.

— Топалай а не болду?

— Ары таба... Осман, Аллах ючюн, бизге да кёз-кыулакъ бола тур. Кыоншуда санга кышанабыз, ол кыужур адам бир хата этмесин.

— Кыоркъма, Зубай. Жумушунг болса, билдире тур.

— Дагъыда бир айтырыгъым барды. Тоба, бир Аллах, неден башларгъа билген ит болсун. Аллах ючюн, айып этме. Жюрегим да тауусулургъа жетгенди, не эсе да. Бу жумушну мажарлыкъла Азияда ёлгендиле,

жаннетли боллукъла. Къозайым бла менден сора да тогъуз сабий бар эдик. Ала да аууш-хандыла. Таматаларыбыз къалмагъанлары себепли, манга тюшгенди бу ишни ауурлугъу. Аллах ючюн, айып этме. Жазыкъ болдукъ, ёксюзлюк-ёлом ызыбыздан къуууп, бу кюннге къалдыкъ. Сен билмеген бир жери-биз жокъ. Кёчюрюлюп, Азиягъа бардыкъ. Кётюрюлюп, ызыбызгъа къайтдыкъ. Жашауда кёрген къыйынлыгыбыз бюреклени аякъ тюпге атды. Эзди-эзди, бек аман эзди. Бир да аямады. Алай а, жашау аны бла тохтап къалса уа. Анда-мында да ишлеп, итге тенг болдукъ. Сенича адамы болгъан эл жарлы болмаз. Сизге къоншу болуп жашагъанымы кесиме уллу насыпха санайма. Анам харипни осуяты да боюнумдады.

— Боюнунгда болургъа да болур. Мен ашыгып турама. Манга жумушунг неди, Зубай?— деп, Осман гузаба сёлешди.

— Аны барысын айтханым, энди биз къалай болдукъ эсек да, ёсюп келген тёлуге къайгырыуумду. Топалайны сен иги таныйса. Аны замансыз къатын алама дегени жанымы жаргъа-таргъа тыйгъанды. Мен энди къалай этейим?

— Аны неси барды сора? Ол а бек игиди да. Жаш туюлюмдю?

— Къалай айтайым?.. Айталмайма... Лейланы сюеме дегенди да, жанымы саулай кёрге жыйгъанды. Жыйгъанды. Аны алма-сам, ёлеме-къатама дейди. Башымы суугъа атама дейди. Атып да къояр деген къоркъууум барды ичимде...

— Лейланы? Къайсы Лейланы? Кимни

къызыды? Мени къолумдан келлик зат бар эсе, болушайым.

— Хау, Лейлачыкъны. Ол назик гокка хансчыкъны, туумашаллачыкъны, чолпанчыкъны. Ол сизникичикни.

— А-а, бизни Лейланымы? Башым сагъышха кетгенди да... Энди ангыладым. Топалай, сени да къыйнай турмагъанлай, керти эр кишича кеси келип къалса уа?

— Ой, анам, ой, Аллахым! Аны уа... Аллаи адет а бармыды?

— Не адет-мадетди ол? Къозайынг юйге келгенлей, терк манга жетсин, буйрукъдан озмазла,— деп, Осман жолуна тебиреди.

— Аллах ыразы болсун. Дуняда болмагъанча бир огъурлу, иги адамса. Жазыкъ къозайчыгъым къалай къууанырыкъды.

Зубайда Османнга ыразылыгъын кёрютдю.

Тюе тюкюргенлей

Зубайда, Османнга тюбеп сёлешгенден сора, Топалай бла Лейланы алгъадан окъуна кесини сагъышларында тойларын этип ошагъанды. Аны бюрегинде къууанч сезимле туууп, бар къыйынлыгъын, жарсыуун да унутханча болуп, кёзюне саулай дуня алай жарыкъ кёрюнеди. Юйюню босагъасындан оюлуп тургъан мекямланы, хуналаны башлары бла бийик таулагъа къарай, табийгъатны ариулугъун, хауаны тазалыгъын, туугъан жерини къудуретин, татыуун сезе, эслей башлагъанды. Къулакълары бителип туруп, энди ачылгъанча, кёзлери ду-

ниягъа жангъдан къарагъанчады. Арбазында ёсген гокка ханслагъа, къызарып тургъан балли тереклеге, чыпчыкъланы сейирлик жырларына да сабийча къууанады ол.

Зубайданы кесини жүрегинде да ары дери сезилмеген бир сейир макъамла жаратыладыла. Ала гитчелигинде анга айтылгъан бешик жырлагъа да ушайдыла. Зубайда жетген къыз болгъанлы бери жыр эшитмегенди, тепсеу кёрмегенди.

Алай сабий жылларында бир къууанчады бу арбазда атасы бла анасы бирге тепсегенлери эсине тюзю. Къалай кёп адам бар эди ол кюн былайда! Къобуз согъулгъан, къарс ургъан тауушла, чам-лакъырда ауазла. «Аллах айтса, кёп турмай бу арбазда энтта той болур, «Орайда» айтылыр, кёп адам келир, Лейла бла Топалай толу юйюр къууарла, манга да жууукъ-тенг алгъыш этерле», — деген умутла да келедиле анга.

Жангы ахлула бла къалай жууукълукъ жүрютюрюгюн да эсине алады ол. «Аланы бир къызлары, мени эсе уа — жангыз къарындашым», — деп, арада ырысхыны, юйленни, арбазланы, бахчаланы, ахчаланы, ишлерин, оноуларын да кёз аллына келтиредди. Неден да бек жаш юйдегини арбазны толтургъан сабийлери болса бек сюерикди. Аллах къозайымы жашаун тюзетди. Алай кесими да унутуп къоймайым, Даниялны ызындан болайым, мени анга толу эркинлигим барды», — деп, къыз юсюн-башын талжыйып, Дауумгъа келди.

— Дауумка, манга не оноу этип турасыз. Къазахстанда Даниял бла манга сёз тауу-

сулгъанын нек унутхансыз? Сиз тынгылагъанга мен да тынгылап. Къой болуп. Ат басханны жер биледи, азмды мени кёрген къыйынлыгъым?! — деп, Зубайда, ичине жыыйлып тургъан жарсыуун тышына тёгюп, бир уллу ишни мажаргъанча, Дауум аны олсагъат насыбын тюзетирикча, ышаныулу кёзюне къарады.

— Тюзсе, Зубай, хар зат да эсимдеди. Анала замансыз дуниядан кетдиле. Къалгъан ишге къар жауар. Мындан ары да тёзерге кюреш. Жашны акъылын да бир кёррейик, — деп, Дауум андан ары не айтыргъа билмей, терен ахсынды.

Зубайда аны жууабына алай бек ырады болмады.

— Дауумка, ол тууарчы къызды мени насыбымы бузгъан. Алыкъа кеч туююлдо, ишни къолгъа сен алсанг. Игилигинги ёлгюнчю унутмам. Аллах ючюн, бир мадар эт. Даниялгъа айт, ангылат. Къачмасын менден.

— Зубай, жаным, Даниял Алтынны сюйюп алгъан эди. Аны он бармагъы он алтын эди. Элде Алтын деп да аны ючюн атагъандыла анга. Алагъа элде суйгенле дей эдиле.

— Мен а суймеймеми сора? Кёресе да, сен энтта ол тууарчыны жакълап, Даниялны башына къан жаудура башлагъанса. Сен сабийи боллукъгъа да къара.

— Сабий Аллахданды. Ким биледи къайсыны сабийи боллукъуу бла къаллыгъын? Баш ием бла мени сабийибиз болмай ненча жыл жашадыкъ? Тюзюлген да этген эдик. Кеч болса да, Аллах бизге да берди бир

сабий,— деп, Дауум андан ары сёзню кётюралмай, бир жанына бурулду.

Зубайда, Дауумну айтханын жаратмай:

— Жазыкь анам эле туруп кьалай тюз айтхан эди. «Къызым, артха, журтубузгъа, Аллах буюруп, жыйылсанг, ишни созмай, Даниялгъа барырса. Сёз тауусулгъанды. Сени кьайгъынгы этер адамла жоюлдула. Керексиз намыс этип, уялчакь болсанг, тыпырда кьаллыгъынгы бил да кьой. Андан Аллах сакъласын. Ол адамгъа уллу кьыйынлыкьды»,— деген эди. Анамы сёзлерине кюнден-кюннге, бекден-бек тыюуне барам. Кертиси бла да, жокъду мени кьайгъымы этер адам. Кесим а кимге, не деп барайым? Ол аман тууарчы тенгли бир сыйым болмагъан дунияда жашап да не этеме?— деп, жарсыгъанын билдирди.

— Жазыкь анала сабийлерине иги кьуум эте кетедиле жашаудан,— деди Дауум.

— Ана болалмай тургъан да бек кьыйынды. Тую бетиме тюрюгенлей болуп кьалгъанма. Не этерими билмейме. Энди кимиме барайым?!— дей тургъанлай Зубайда, арбазгъа Алтын кирип:

— Дауумка, Даниял кьайдады?— деп, Зубайданы кёрмегенча этди.

— Кьайдам, билмейме, аурууунгу алайым. Не болгъанды?

— Жукъ да угъай... Бош алай,— деп, Алтын жолуна атланды. Зубайда, аны бери келгенин кётюралмай:

— Ненг кьалгъанды Даниялда? Атын да нек сагъынаса? Бир кьоюлгъанынг болмаймыды? Тууарчы! Огъесе, мени ызлапмы айланаса? Неге къарайса кесинг да, тууар-

кёз, кёзлеринги жандырып? Бизге сёз тауусулупду. Арабызны нек бузаса, уялмагъан, кьамамагъан?!— деп, кьычырыкь этип, Алтынны этегине жабышды. Алтын, кесин жанлыдан сакълагъанча, Зубайдагъа жууукъда кьамичисин кьаты чакъдырды. Ол а, асыры кьоркыгъандан, эки кьолу бла да башындан тутуп, хунагъа таянды.

— Кьой, Алтыным, кьамичи чакъдыргъанынги кьой да, ишинге бар. Элни ийнеги тас болуп кьалмасын.— Дауум абызрап тургъан Зубайданы кьолтугъундан кирди. Зубайда, туюгел эсин да жыялмай:

— Дауумка, бу ийисли тууарчыны арбаздан кьыста. Ёлтюрюп кьоя эди да мени. Келип, кеси ююмде туюгенине уа не айта-са? Ненге къарап тураса, Дауумка, бу аманны тышына быргъамай?— деди.

Бир айтыр сёзю болгъанча, Алтын терк окъуна кетип кьалалмады. Дауум, кьайсысына не этерге билмейин:

— Бар, Алтыным, тилеп, скойюп айтама. Энтта келирсе,— деди.

— Тапханса иги алтын. Багъыр, темир да туююлду. Ол тууарчыды. Кьамичинге налат. Тохта, уялмагъан, мени кьолума да туюшер сени ачытыр, сени «ах» этдирир зат,— деди Зубайда, эсин ташларгъа жетгенин жашыра.

Алтын, тегерегине къарай:

— Дауум, Даниялгъа бир айтырса мени келгеними. Жашау... Таула... Эр кишиле... Ийнекле...

Алтын, биягъы кьамичисин чакъдыра, жолуна кетди.

— О, мени Аллахым! Неди бу кыйынлык башыма! Дауумка, сен да туурадан кырап. Мени тууарчыны туюне атып, анга талатып. Энди аны тюзгеми санайса? Мен-мени терс сора? Нек тынгылайса? Мен аман болупму квалдым? Бир сөз айт. Бир Аллах, кетерик туююлме, айтмасанг,— деп кыадалды Зубайда.

— Зубай, жаным, мен санга не айтайым? Аллах айырсын терси, тюзю. Кел юйге. Адам кёреди...— деди Дауум да.

«Жангыз терек, жан терек»

Хажы арбазында, этегинден таш юсюне кынгыр чюйлени тегюп, чегючю бла аланы тюзете турганлай, Лейла, юйден чыгып, аны кыатына жанлап, этген ишине кырап туруп:

— Тоба-тоба, аппабыз, дуняны тот-кынгыр чюйюн да кыайдан жыйганса? Тюзетилселе уа, юй керекге жарарыкыдыла. Чюй дегенинг бусагыатда бек багыалды, алтын кибикиди.

— Лейла, манга бу кынгыр чюйлени кыыздан тууганчыгыым, кечмей квалганчыгыым, кез суучугум Илияс кыюп кетгенди. Тюзет, аппа, дегенди. Дуняда кынгыр чюй кыйма дегенди. Алайды да, кыадалып тюзетеме, мындан ары да тюзетгенлей турлукыма.

— Харипчик, кыайда, кыалай елген болур эди? — деп сорду Лейла.

— Кыошда, мал орунда елгенди. Малла бла бирге.

— Аппа, энди ол а не хапар болуп чыккыды? Кыайдан билесе аны? Ким айтханды?

— Кызым, Таулан жашым айтханды. Кез суучугуму бир кыауум затларын да ол келтиргенди. Бу сын ташланы арбаздан кетерирге бир адам чыккымады. Айта-айта бездим, кесими уа кыарыуум бошалганды.

— «Жашым, кез сууум, малла, елгенле, сын ташла, кынгыр тот чюйле...» Шашдырып кыоядыла. Сын ташланы уа жашла, Аллах айтып, жетселе, жерлерине салырла.

— Лейла,— деди Хажы,— кынгыр чюй кегенинг болса, манга берирсе. Кеп адамкы аманат этгенме. Алтын бла Топалай келтиргендиле. Зубайда да угый демегенди.

— Лейла не жууап этерге билмей, бир кесек туракылап:

— Болсун аппа, эл этгени мен да этерме. Бусагыат сен олтурурча жастыкы да келтирейим. Ташдан сууукы етюп квалмасын,— деп, отоугы кирди.

Олсагыат Таулан арбазкы келип, атыны ишине бир кесек кыарагандан сора, аны кыатында тохтап, чюйлени тюзетип баштады.

— Жашым, жаным! Кыалай иги болду юйге жыйылганынг! Жюрегим билип тура эди. Тансыкылап тура эдим. Эх, жашым, бу кынгыр чюйле тюзелгенлери бла бирге жашауубуз да тюзюне айланып квалса эди...— Ол сөзлени айта, Хажы Тауланга кысылды.

Таулан, кыол аязы бла атасыны жилижукыларын сюртюп, кыучакылады.

— Жилимай болалмайма, жашым. Жидягын угый... Османни жюрегине ибилис

киргенди да... Я Аллах, сен болуш, тюз жолгъа сал терсейгенни деп, кече-кюн да тилек этгенлей турама.

Лейла юйден чыкыгъанлай, арбазда Тауландан асыры кьоркыгъандан, жастыгыын кьолтукъ тюбюнден тюшюрюп:

— Ёлтюрөдиле, болушугъуз, охахай! Агъач киши! Аппаны бууа турады, тутугъуз!— деп, болгъанны кычырыкыгъа алдырды.

Осман бла Дауум юйден чартлап чыгып, кыачып баргъан Тауланна эследиле. Лейланы даууруна кыауалны атылгъан тауушу кыошулду.

— Осман, тын, этме алай. Кыарындашынгы ёлтюрюп кыояса. Ол Тауланды. Таулан...

— Ання, аннячыгъым...— дей, Лейла анасына жанлады.

— Ой, мен жарлы, мен харип, анда бир кёзле... бир жаныуар кыарам... Жаным чыгып кете эди да. Аппабызны да ол жан алыучуча юсюне туруп, ой, мен аны кёрмеге эдим да, Кызахстанда кёрде кыалгъа эдим... Жазыкъ жандан не кыалгъанды?! Олду деп да анга ким айтыр?

— Аны манга хатасы тиймегенди, тиймегенди. Ол мени жашымды,— деди Хажы.

— Ання,— деди Лейла,— ызыбызгъа кетейик Азиягъа. Мен да юйден чыкымагъанлай кыачаннга дери турлукъма? Анда агъач адам да жокъ, кьоркыуу да жокъ. Мен анда ёсгенме, анда жашарыгъым келеди. Унамасагъыз, кесим кетип кыаллыкъма.

— О, мени Аллахым, Шам Кыарачай журтда жангыз терекни кесерге кьолун кётюралгъан адамны гюняхын ёмюрледе сен

кечалырмакыса? Ол сыйрат кёпюрледен ётерге да аны ючюнню буюрдунг бизге?— дей, Хажы, эки кьолун жайып, дууа тутду.

— Аппа, Тейри терек дегенинг не затды?— деп, соруулу кыарады Лейла.

— Ой, жангыз терек, жан терек. Кызы, бурун заманда дунияны бирикдирип тургъан Тейри терек болгъанды. Артыкылыккыны жолун кесгенди. Ахшылыккыны кёп этгенди. Башы кёкге жете, кыанатлары уа палахладан жерни жаба...

Лейла, жиямсырап, умутлу:

— Тейри терекчигим, жан терекчигим, мени Кызахстаннга жетдир. Мен мында жашаялмайма. Кавказда хар зат да башхатюрлюдю. Мен мында болалмайма. Арбазгъа да чыгъалмайма, кёре болурса кесинг да. Ушкок тауушладан башым безгенди,— деди, жүреги тыкысыгъанын жашырмай.

Дауум, терк ёрге кыобуп кыалалмай:

— О, маржала, мени орунума ким элтсин? Аякларым тутмайдыла, Лейла, болушчу,— деп, кьолларын кызына узатды.

Ол, жияй-жияй, анасына барды.

Хажы, Османна арбазгъа киргенинг кёрюп:

— Жашым, не болду Таулан? Аллах бла тилейме, аны жеринде кыой. Ол бу арбазгъа кыйылмай, юйюбюзге тынчылыккы келлик туюнюлдю. Ананг харип да Азияда Тауланна санга аманат этгенинг нек унутаса? Мен эртинликде жаназыгъа окъуна чыгъалмайма. Ол кюлкюлюк болгъанбыз,— деди.

Осман, жолгъа ашыгъа:

— Атам, ол Таулан туюнюлдю, Элбүзүккю. Ол бу арбазгъа жыйылса, юйюбюз

къурурукъду. Жашауубузгъа биягъы от салыкъды. Аны халы алайды. Аны Аллах алай жаратханды — халкъ сыйынган жорукъгъа сыйымазча. Элбуздукъну ёлгени ахшыды. Ёллюк ёлмейди да, ёлмезлик ёледи. Мени жаным сау къадарда, аны аягъы бу койге басарыкъ туююлду. Власть айтханнга сыйынмайын, эл этгенни этмейин, не кюн сынатмады ол бизге! Мындан ары мени Элбуздукъгъа тенг этип сёлешме. Къыралыма бузукълукъ этген адам, атам-анам эсе да, ол кёзюме кёрюмесин. Космосха чыкъгъан къыралым, къартларыбызгъа ахча берген къыралым, сабийлеге билим берген къыралым. Жолла, школла ишлеген къыралым. Башхалагъа юлгю болгъан къыралым. Аны багъалай билмеген, кимге не игилик этерикди? — деп, кетип башлады.

— Алай тохта, маржа, жиберлик туююлме. Кётюрмегенди ол къыралына къолун. Ол кеси саулай бир къыралды. Учхан къушдан тюк алгъан жашым. Гюняхдандамы къоркъмайса? — дегенни айтып, Хажиде Османни жолунда сюелди.

— Атам, сиз къауум мен туугъанлы бери къуру къоркъутханлай келесиз. Энтта да къоркъутаса. Сен сагъыш этмей сёлешесе. Мен элим, къыралым тынчлыкълы болса сюеме. Ол этген ишле бары да чотдадыла. Ёсюп келген тёлуге да аны терслиги жетерикди. Къысхасын айтханда, Осман — Османды, Элбуздукъгъа — Элбуздукъду. Аллай адамла амалтын гунч болуп барады миллетибиз, адетибиз да. Аны къутургъан итден не башхалыгъы барды? Тыйма мени жолумдан, бармагъа къой.

— Бисмилля де, тобагъа къайт. Жамаатдан, Аллахдан кечгинлик тиле. Бузма мындан ары дунияны, — дегенлей Хажиде Осман аны сёзюм бёлдю:

— Бузулуп жаратылгъан дунияны несин бузарыкъса? Мени бла ойнамагъыз мындан кёп. Мен не заманда да жан къалдыра келген адамма. Аман эсем — аман, иги эсем — иги.

— Уллу Аллах сакълап турады ансы, къарыулу онгсузну ашап къоярыкъды. Кёре тургъанлай терс ишни къалай этесе?

— Атам, сени да болгъан болурла жашауунгда терс ишлеринг?

— Не ючюн айтдынг аны?

— Сен туююлмю эдинг бир заманда кетип къалайыкъ Арапха, Тюркге деп айланган? Бюкюн кибик эсимдеди: «Зем-зем къуярбыз къумгъаннга, тую кесербиз къурманнга», — дегенинг. Кёп адамны ашырдынг муслийман топуракъгъа, кесинг а жерингден да тепмединг.

— Сени былай кёрмеге эдим ансы, анда къуна къалгъа эдим.

— Тауланни уа гюняхындан мен эртте кериме. Ол кеси да терс ишлери бла мени кёп кере тыкъсытханды. Бир жанымдан власть абрек къарындашынгы къолгъа жый деп, тукъумубуз бла къурута башлагъан эди. Сора власть мени анга жүрегими тазалыгъын ангылагъанында, адамыбыз да жарсымагъанды.

— Аны уа тюз айтаса. Жанынгы сакълагъанса.

— Сени жанынгы да. Власть бла ойнар-гъа жарамайды. Властьды сени жашатхан.

Жамауатына, кыралына сыйынмагъан кырындаш Элбуздукъ сора керекмиди да?

— Уллу Аллах кёрюп турады жерде бола тургъан ишлени барын.

— Халкъ да кёреди хар нени да. Кимни ким болгъанын да. Алай къара тынгылауну басып турады.

— Халкъны жеринде къой. Башынгы оноуун эт. Сен озгъан заманнга нек къарайса? Жашау энди тюрленгенди.

— Жашау тюрленгенликге, адам тюрленмейди. Мени айтырыгъым олду. Мен барырга керекме, — деди Осман.

— Бар, герсине айланган, бар. Мен да намазгъа кечигеме. Минчакъларым да не болдула? Минчакъ санар эдим. Дуниягъа тилек этер эдим.

— Жашыртын санагъан заманынг да бар эди, — деп, Осман таугъа атланды.

— Гитче уллугъа сыйынмагъан дунягъа квалгъанды башыбыз. Жаханым деп да анга айта болурла.

Хажы, таш юсюнде чюйлени жыйып, тау тѣпелени кыызартхан жарыкгъа къарады.

«...Жарлыны жууугъу жокъду»

Зубайда, кесини насыбы тутмагъан эсе да, Топалайны жашауу иги бола башлагъанына кыуаннгандан юйюнде кесине жер табалмай, къарындашчыгъын сыртда кёрюп:

— Къозай, къозай, эшитемисе? Вери жет! Юйге кел дейме. Къууанч хапар айтама! Хайда, иги жаш. Мени сакълатма! — деп чакъырды.

Топалай, чыбыкъ атына минип:

— Зубай-анна, къууанч къайда, Лейла къайда? — деп чабып келди.

— Акъырын бол, маржа. Адамгъа эшитиресе. Берип да къояр. Аллахны ишин ким биледи? Санга кызын берлик атасыды. Сакълап турады. Не да эт, ариу кёрюнюрге кюреш, маржа. Кюреш да кюреш.

— Осман мени таныйды да? Таныйды.

— Анасына да: «Кюн ахшы болсун», — деп ётюучю бол.

— Бир кюннге ненча кере?

— Кюнюне бир кере.

— Керек эсе, кѣп кере да, — деп, Топалай кетерге тебиреди.

— Тохта алай, ишлей билмеген башынгы ишлет. Кыызгъа да жаш кесин алай суюдюремиди? Кёзюнге-къашынга кереклингми барды, атдан жыгъылгъанчыгъынг болмаса. Кыыз тилей баргъан жаш эки хуржунун ёторюкден толтурургъа керекди. Иги жаш боллукъма де, ишни сюерикме де. Юй-омю бу айда битдирликме де. Ичине кирликме де. Ауузунга келген ариу сёзю айт да бар, айт да бар. Ариу сёзде ауруу жокъду. Тынгылаб'а турма. Санга айтама, нек тынгылайса, хата этген киштикча? Аллах айтып, сени насыбынг тутар эсе уа?

— Османны кёрсем, башымы «доп» этерикди. Аны ючюн тынгылайма. Тѣнгерептѣнгереп, санга келликди. Османнга не айтырымы билмейме мен. Къоркыгъан этеме.

Зубайда, Топалайны кёюнуна кысып:

— Къоркъма, къоркъма, кыозучугъум. Осман сени ёлтюргенми этерикди? Кызын бермесе, башына урсун. Кыатынсыз квал-

мазса. Къагъанакъ сабийчик, къарап-къаракъынчы жаш болдунг да кетдинг. Къатын алама деп, юсюме ёрге сюелип... Аття бла ання кёрселе, къаллай бир къууаныр эдиле,— деп жияды.

— Жияма, Зубай-ання. Сени бла сора мен да жияйым...— Топалай, эгечини башын жаягъына кысып, къаты къучакълады.

Зубайда, къарындашчыгъыны кёз жашларын кёол аязы бла сюрте:

— Сени тас этеме деп къоркъама. Къатын алсанг, мени унутурукъса. Къаллыкъма кесим жангыз, юнью мюйюшюнде атылгъан эски къюрча...— деп, андан да бек жияды.

— Зубай-ання, Зубай-ання, жияма!— деп кычырды Топалай.

— Хо да, къозайым. Кеч этесе. Аллахны амин деген заманына тюшсенг а, бир жазыкъсыныр эсе уа?— деп, Зубайда этеги бла кесини кёз жашларын сюртюрге къорешди.

— Осман Лейлагъа къарындаш боласа деп кёйсая уа?!

— Аны ючюн а къоркъама. Осман этмес сени Лейлагъа къарындаш. Бизге да эгеч. Чап, хайда, ёксюз къозучугъум. Акъылынга сакъ бол. Ишлемеген башынгы ишлет, къозайым.

— Охо, сора, охо, Зубай-ання...

Топалай, чыбыжъ атын чапдырып, Османлары таба кетди.

Зубайда къарындашыны ызындан бир талай заманны къарап туруп, кёзлери чыракъ кетип:

— Осман Топалайгъа энди не айтыр?

Жюрегин бир къыйнамагъа эди ёксюз баламы. «Тауукъну къууугъу жокъду, жаркыны жууугъу жокъду»,— деп, сагъышларына бёленди.

Маралны ийнек кёзлери

Топалай юйюнден ашыгъып чыккъанлыкъгъа, Османланы юйге жете, аны юрюшю акъырын бола, бир кесек туракълай арады. Кенгден окъуна Османны кёргенде уа, жеринден тебалмай, артха-алгъа кымылдаялмай къалды.

Осман, Топалайны эслегенлей:

— Эй, жигит, нек тураса кенгде? Атла аллынга. Бери кел,— деди.

Топалай, бир хата этген адамча, аз-аздан, гитче атламчыкъла эте, арбазгъа кирип, Османнга жууукъда сир къатады.

— Аперим, аперим санга. Башынгы ёрге кётюр. Адамны бетине къарап сёлешгенледен бол. Мен сени кесими баламдан башха кёрмейме,— деди Осман, Топалайны башын сылай.

— Мен да кёреме, сени иги кёреме...

Топалай Османны бетине къараргъа, къарамазгъа экили болады.

— Кёре эсенг, кенгде сирелип нек тураса да?

— Атым барыргъа унамайды,— деп, Топалай тубюнде чыбыгъын кёргюзтдю.

— Ол эгечинг айтхан тюзмюдю? Сен мени кызымы керти Зубай айтханча бир сюемисе? Къаллай бир сюесе? Айтчы. Айт да

к'ой. Уялма да айт. Былайда сен уялыр адам жокъду.

— Ма быллай бир,— деп, Топалай к'у-чагъын кенгге жайып к'ергюзтдю.

— Бери манга иги тынгыла, Топалай. Мен санга аталык этер адамма.

— Атам, тынгылайма. К'еп айтыгъыз. К'еп айтсагъыз, ангыларыкъма.

— Алай эсе, мени санга айтырым: эр кишиге с'юймекликден сора да жигитлик керекди...

Осман Топалайны чыбык атын к'олуна алады.

— Хо, эр киши киши болургъа керекди.

— Андан сора, мен сени к'аллай эр киши болгъанынгы сынаргъа керекме.

— Керек эсе, керексе.

— Санга берген ушкогуму к'ергюзтген жеримде к'ойгъанмыса?

— Хау.

— Энди сен, чынтты уучу жаш, таугъа чыгъып, ушкокну ойнатмай келесе. К'ерти уучугъа ол оюнчакъды. Уста уучу к'екге жерге, к'анатлыгъа, жаныуаргъа к'еп атдырады. Ангылаймыса? Сен а, к'атын аллыкъ жаш...

— Тохта, аття, мен тауда бир уллу марал к'ергенме. Ол да мени к'ердю. К'ъачмады дагъыда к'ъачмады. Сорадан сора манга к'ъарап турду. Уллу ийнек к'езлери бла. Аякълары да ийнекча. Сорадан сора, к'ъач дедим к'ъачмады...— Топалай, ашыгъышлы хапар айта тургъанлай, не эсе да бир зат эсинетюшюп, терен сагъышха к'ъалды.

— Сорадан сора уа?— деп, Осман базыкту ауазы бла аны эсин алды.

— Башын сыладым. Ушкокну башына тиредим. Сен юйретгенча, сампалындан тартдым. Атдым. Таууш уллу чыккъды. Марал ауду. Жерге ауду. К'ъачмады дагъыда. Алай к'ъалды. К'езлери манга к'ъарап. Ийнекча. Акъ к'ъаяны жанында.

— Аперим, аперим, Топалай, санга. Ма, энди керти уучугъа ушадынг, Аллах айтса. Маралны уа юйге жъяйым. Б'ерюле чачып этмесинле. Ол маймулну уа к'ердюнгмю? Агъач адамны?

— Аття, к'ердюм, к'ердюм. Биз ойнадыкъ. Жыгъылдыкъ. Ийнекlege бардыкъ. Дагъыда бир жыгъылдыкъ.

— Не оюн-моюн хапарды ол? Бу жолдан сора басма к'ъатына. Кенгге тур. Хата этмесин.

— Хата бир да жокъ. Атыма, манга да малла береди, тиймейди...

— Лейланга тийсе уа? Не да манга? Лейланы с'юеме дейсе дагъыда.

— С'юеме Лейланы, с'юеме.

— Олмуду сени Лейланы маймулдан к'утхаргъанынг? Башынга иги жый мен санга айтхан с'езлени.

— Мени башым жокъду.

— Кече адамлагъа тынчлыкъ да жокъду, к'езледе жукъу да жокъду, ол маймул амалтын. Ма бюгече Лейла андан к'орк'ъгъандан тангнга жилап чыккъанды. Сен анга, маралгъа атханча, ушкокдан атаргъа керексе.

— Угъай, маймул уучу т'юйюлме. Ачытырыккъды. Ауарыккъды. Маралча к'езлери к'ъарап. Угъай, угъай, угъай,— деп, Топалай,

аякълары бла жерни туйюп, жолуна барыргъа суйгенин билдирди.

— Тохта, Топалай, мен сени кишилигинги сынаргъа керекме,— деп, Осман аны билегин иги да силкиндирди.

— Аття, ары ий, маймул юйге келсин, атарма. Атыма да тийме,— деп, чыбыгъын ызына сыйырды.

— Ол заманда кеч болур.

— Башха маймул тап, аття.

— Башкала кырылгъандыла. Мен къазаутда ненчасын кыргызанымы билемисе? Ма бу къолла шагъат. Сен тюшонгде да кѳрмегенсе анчасын. Жангыз маймул не сени кирик жашха? Берлинге дери кыргызанма мен аланы. Чалгъы бла бичен чалгъанча. Заман созма. Тойгъа хазырлана турама. Къызы, былай къара...— Осман Лейланы чакъырды.

— Не болгъанды, аття?— деп, Лейла эшикден башын къаратды.

— Къызы, Топалайгъа бир айран урлатчы,— деди Осман Лейлагъа.

— Бусагъат, аття,— деп, Лейла юйге кирди.

— Кѳрдюнгмю, Топалай? Мен сени алдамайма. Сѳзюмю тутта билген эр кишиме.

— Мен да алайма, аття, алайма,— дей, Топалай, Лейла къачан чыгъады дегенча, эшикден къарамын алмай турады.

Лейла, гоппан бла айран келтирип, ата сына узатды.

— Къызы, биринчи Топалай ичсин. Мен быллай жигит жашха бюгюннге дери кѳз ачмагъанма,— деп, Осман гоппаны Топалайгъа берди.

— Уялма, ич. Лейла кеси уютхан айранды. Аперим санга, аперим! Бек иги жаш, башхалача хомух болмай.

Топалай, айранны ичгенден сора, гоппаны Лейлагъа къайтарды.

— Бар, къызы, энди юйге. Башынгы тышына къаратма. Ол маймул адам ашап къоярыкъды. Жашым, сен ашыкъ. Хайт де. Жигит бол. Маймул элде адамгъа хата этгинчи, сен аны жолун кес. Лейланы андан сакъла. Биз санга ышанып, сени аллынга къарап турлукъбуз.

Топалай, Османнга ыразылыгъын билдире, Лейлагъа да кѳз жетдирип, чыбыкъ атына минип, таугъа жортду.

Лейла, атасыны Топалайгъа айтхан сѳздеринден жукъ да ангыламай:

— Аття, Топалайны къайры ашыкъдыраса? Не болгъанды? Бир адамны юйге къойма дей эдинг, Топалайгъа нек унадынг? Не уа, ол маймулну менден сора иши, кючю жокъмуду? Мен анга не хата этгенме?— деди.

— Санга ким не зат сорады? Керексизге бурунунгу сугъуп айланма. Мени оноуума гыйынып, тыншчыкъ жерингде тур. Замашынг жетсе, билirse не болгъанын,— деп, Осман къызын юйге жыйды.

Насыбыма жол

Зубайда межямында, юсюне айбат кийимдерин да кийип: «Олтургъандан хайыр жокъду. Насыбыма кесим жол ишлемей эсем, бир адам болушургъа ушамайды. Ба-

рып, Даниялгъа тубейим. Гитче заманыбызда бир бири юйюбюзден чыкъмай жашагъанбыз. Энди не уялгъанга къалгъанма? Мени атам, анам сау болсала, эл ариу да айтып, ариу да кёрлюк болур эди. Мен ёксюзме. Менден кимге да не хайыр? Битеулей от тебе болмай, бир эгечим сау къалса уа, барып этегине жилярча. Тубейим да, айтханын эшитирме», — деди кеси кесине.

Зубайда, Османн арбазында Даниялны эслеп, сёзню къалай башларгъа билмей:

— Даниял, сенмисе? — деп сорду.

— Менме, мен, Зубайда, кел, жууукъ бол!

— Ашыгъышлы болурса дейме?

— Хау. Таугъа кетерге тебиреп турама.

— Даниял, юсюмде жыйрыгъымы уа къалай кёресе?

— Игиди.

— Жаулугъум а?

— Жаулугъунг да игиди, эгечим.

— Айтма манга эгеч деп. Алай айтып, бу жолдан сора мени ёлтюрме. Азияда экибизге сёз тауусулгъанын да унутма. Башыбызда Аллах шагъатды. Мындан ары жангызлай туралмайма, жашау нёгерим болмай. Айып салма. Тюзюне ангыла. Мени былайда сёзюму адам эшитмесин.

— Да энди мен а не этейим?

— Бу жаулукъ бла жыйрыкъны, жаннетли болсун, сени ананг харип берген эди. Унута болурмуса аллай затланы? Айтылгъан антланы?

— Жазыкъ анам сени юсюнге ариу жарашырын биллип алгъан кёре эдим.

— Алай эсе, анангъы ыразы эт, Даниял.

бу кийимлени къачын эт. Ол дунияда да бир къыйнама анангы.

— Ёттендиле ол узакъ заманла, эгечим.

— Эгеч деп манга сагъынма. Тюзюн сёлеш. Тюзюн сёлешсенг, тюзелип кетерсе, Аллах айтса. Жашауунг, насыбынг да.

— Тюзю, Зубай, аналарыбыз кеслери къурап айланган иш эди ол. Мен барайым. Кечге къалама, — деп, Даниял орам таба атлады.

— Тохта, Даниял, тоюбузгъа уа не кечлиги барды? Азияда ёлгенлеге сукъланырча этме мени. Мени сенден сора кимим барды?

— Кечериксе, Зубайда, мени, сен билгенден, юй бийчем барды.

— Юй бийчем деп, уялмай, ол уялмагъан тууарчыгъамы айтаса? Эр киши сыфатха кирип айланган тиширыуну башыгъамы ураса?

— Хау, анга айтама. Мен аны къойгъан эсем да, жангыдан жарашыргъа деп турама.

— Жарашырыкъ болупму айланасыз сора, биригиз тауда, биригиз тюзде? Элни тынчлыгъын алып? Не уа эр кишилени бу къужур адетлери неди, сёз тауусуп, сора къачаргъа, бугъаргъа излейдиле. Тас, чарс боладыла. Аллах шагъатды, Даниял, сени бла бир юйкюр болуп жашаргъа сюе эдим.

— Зубайда, кечгинлик. Ашыгъып турама. Мен барайым. Тауда атамы излейме.

— Мени къозайым да не болуп тура эсе да? Тюнене Османнга кетгени бла кече окъуна юйге къайтмагъанды. Жюрегим эки жарылып, тангнга алай чыкъгъанма. Кесим жангыз къарангы юйде, — деп, Зубайда, онг-

сузлукъ алып тургъаны бетинде таныла, Даниялны кёзюне мудах къарады.

— Топалайгъа тубесем, юйге бар деп айтырма, Зубай. Сен жарсыма, аллай бир къайгырма...

Даниял арбаздан чыгып кетди.

Бу тубешиуден сора, Зубайда, Даниялгъа скоймеклигинден тюнгилюп, аны жюрегинде ёртен болуп жанган оту ёчюлгенине кыйнала, дунияда кесини жангызлыгына да ёкюне, юйюне къайтды.

Жаннет чыпчыкъ

Алтын, сыртда ийнекле кюте: «Ариу кюнде адамны хали да иги болады»,— деп, ийнарла айтады. Къамичи эшеди. Даниялны келгенин кёрюп, ол жырын бираз шошайтды.

Даниял, аны къатында тохтап:

— Кёп болсун малынг, Алтын,— деди.

— Сау бол, иги жаш. Жууукъ бол. Кесинг да кимни жашы болуучу эдинг? Атынг а къалайды? Атангы аты уа? Тохта, Аллах ючюн, мен сени къайда эсе да кёргенме дейме. Суратдамы, тюшюмдеми, тюнюмдеми?! Башха адамгъамы ушатып эте ме? Туура алай ушагъанны да ким кёргенди? Бурунунг, къашынг, кёзлеринг, ышаргъанынг, къаш туйгенинг окъуна. Чачынг андан эсе иги да жукъаргъанды,— деп, Алтын лакъырда этерге кюрешди.

Даниял, атасына асыры къайгылы болгъандан, оюнну, лакъырдамы да толу ангылаялмай:

— Алтын, мени атым Даниялды, атамы аты — Таулан. Къачаннга дери бир бирибизни танымагъанча этип айланырыкъбыз? Кел да квал юйге. Сен билмеген юй, арбаз тюйюлдю.

— Ойнарыгъынг келип тура болур дейме. Сен Зубайдагъа сёз тауусуп тураса да. Огъесе, экибизни да бир отоугъа жыямамы дейсе?

— Алтынай, мени тюз ангыла. Тилеп айтама.

— О мени Аллахым, ол атымы да унутмай тураса. Манга Азияда къазакълыла айтыучу эдиле алай.

— Мен сени бир затынгы да унутмагъанма.

— Къой, маржа, болдунг. Мени алдап, башымы къатышдыргъанынг бла сууаплыкъшы табаса жанынга? Не уа сабий болмагъан юйде мёлек болмайды дейдиле. Къалдай жашау этерикбиз?— деп, Алтын айталай, жюрегин кыйнап тургъан соруун берди.

— Хар не да Аллахданды. Боллукъду, кёрюрге. Ма, Осман бла Дауумну ал да къара: Аллах алагъа сабийни къачан буюргъанды.

— Аны уа тюз айтаса. Лейла уа алагъа бек кеч туугъанды. Мени окъуна эсимдеди жазыкъ Дауумкагъа элни кюлюп айланганы. Сабийге термилгенден, къарынына жастыкъ салгъанды деп.

— Алтынай, мен сени юйден кыыстамагъанма. «Жазыкъ ананг санга да, манга да ыразы болсун»,— деп, кесинг кетген эдинг да?!

— Сабийи болмагъан келинни юйюнде тутаргъа ким сюеди? Туудугъуму бир кёралсам деп, ананг кече-кюн санга тилек тиледи. Ёлюрюн билгенча, чабып, Зубайдагъа сёз тауусду. Туудукъгъа термиле кетди. Сау заманында кёралмады эсе да ананг туудугъун, энди мындан ары ыразы эт. Кёп кыйынлыкъгъа тёзген анангы тилегин къабыл эт. Элде, Акъ-Къаш къаягъа ушаш, эрге чыгъалмай тургъан ариу къызла бек кёпдюле.

— Экибизни юсюбюзде аняны тилеги къабыл болмаса кёрюрсе. Башха къызла манга керекми эдиле? Кёзлериме бир къара. Алдагъан кёзлеге ушаймыдыла? Жангыдан той, жангыдан къууанч этейим, жууукъну, тенгни чакъырайым. Жыйыл юйге, маржа.

— Къартлыгъыбызда — жангыдан той, не адетди ол? Адамла да ушатърламы? — дей, Алтын аз-маз ышарды.

— Экибиз къурагъан жангы адет окъуна болсун. Охо, да?

Даниял, аны бир кееек жарыгъанын эслеп, кёлю хош болду.

— Аллах хо десин...

Алтын да Даниялны бетине сойдюмлю къарады.

Даниял, Алтынны къатына жууукъ олтуруп, аны къолундан тутуп:

— Къамичинги да былай къаты къолунга нек къысханса? — деди.

— Олтургъан, солугъан жеримде унутуп кетмезча.

— Кесинг да, Алтынай, мындан ары ийнеклени кютгенинги къойсанг иги эди. Къолларынг да алгъынча жумушакъ, ариу болургъа керекдиле.

— Аллах бирди. Ийнеклени уа къоялмам. Аны манга бир да айтма.

Даниял, Алтынны къолундан къамичин тешип, аны къолларын кесине къысды.

— Къамичинги манга саугъагъа бер да къой, тилеп айтама.

— Ол заманда ийнеклени ким кютерикди? Менича? Азияда, ачлыкъда, ийнеклени кютгеним бла жаным сау къалгъанды. Со-ра уа?

— Мындан ары энди, Алтынай, ачлыкъ боллукъ туююддю.

— Болмасын, игисагъан. Аллах адамны алай жаратхан кёреме, кёлюндегин кимге болса да тёммей болмайды. Ким таш бла, терекле бла, суу бла, тау бла ушакъ этеди. Мен а ийнекле бла сёлешеме. Ала манга тынгылайдыла, мен айтханны ангылайдыла. Мен да, ала тойсала, къууанама, ач болсала, кыйналама. Кёп жылланы ийнекле кютгенме. Мен ийнеклени кеси элимде да бек суюп кютерик эдим, алай къырал мындан ары алайда адам жашамазча оноу этгенди. Жаланда чууакъ кюнледе Акъ-Къаш къаягъа минип къарасам кёрюучюме элими къадама ташын. Тансыгъымы да алай бла алама. Иесиз къалгъан элим. Тюбю бла къуруй тургъан элим. Сени элинг а насыплады, Даниял, жангыдан жашау къурай тебирегенди. Мен а кёп жылланы ийнекле кютгенлей келеме. Суу сютден багъалы болгъан жерде да жашадыкъ. Энди уа кюн сайын гёгерекде шорха сууладан тансыгъымы алалмайма. Суудан чыкъмай турлугъум келеди. Бир кюн, ингир ала, не сейир эсе да, бийик тауладан саркъгъан суула, къызарып, юсю-

ме кьюулуп келгенча кёрюндюле. Ёзендеги кёл да асыры кызаргъандан, харбызны ичине ушап кьалгъан эди. Сора, ол кызыл кёлден бир чыпчыкъ, жырлат, кёкге чыгъады да, кызыл къанатчыкъларын да кьагъып, жырлай-жырлай, ёргеден-ёрге, бийикден-бийикге чыгъа, аламда гитчечикден гитче бола, бир кесекден жыры да, кеси да кёкню чарсында тас болдула. Биринчи ол чыпчыкьны аламда жутулуп кьалгъанына жюрегим бек кьыйналды. Сора, бир кесекден а, анга алай сукъландым, алай сукъландым! Билмейме алай не ючюн болгъанын. Андан бери жюрегим жарсыулады. Бир хата болмагъа эди,— дей, Алтын кёкге къарады, ол чыпчыкьны анда бийикде олсагъат кёрлюкча.

— Къууанч, бушуу кезиулери къанатлыланы да болур. Алтынай, мен атамы излейме. Былайлада адам иш эслемедингми?

— Башында къайиш бёркю бла бир адамны уа кёрюучюме. Бауларын да къаты кысханлай, мен аны бёркюн алып къачарыкъча.

— Ол мени атамды.

— Къайдан да болады ол сени атанг? Ол сени атанг болгъанын билсем, этегине жабышыр эдим. Мен бусагъат сизни бирге тюбешдирейим. Мен да анга атам деп къояма. Азиядан кёчюп келгенли бери, кёрюучюме,— деп, Алтын, ёрге туруп, къамичисин бир талай кере чакъдырды.

— Кёпге кьалмай жетерге керекди. Хар келгени сайын бир сейир, бир татлы алмала келтириучюдю. Мен ёмюрюмде аллай алмала ашамагъанма.

— Сора атамы кесини терек бахчасымы харды?

— Алай окъуна болур.

Бир кесекден Даниял, атасын, кьоюнунла алмалары бла, тешден чыгъып келгенин кёрюп, аллына чабып, аны къаты кьучакътай:

— Атам, мен сени жашынгма, Даниял! Атам, атам... Кетме, тилеп айтама. Бёркюнг да башынгда. Ол кьушну хапары да эсимдеди. Атам, менден а нек кьачаса? Мени аягъанданмы, мени сакълагъанданмы? Сен манга тюбегенинг ючюн, манга бир кьыйынлыкъ жетмесин депми? Алай, аття, анди иги кезиуубюздю. Адамла бир бирлеринден кьоркьгъан ит заманла кетгендиле. Аття, тамбла журтубузгъа къайтханыбызгъа кьурманлыкъ этерикбиз. Кёп адам жыгъыллыкъды. Сен да юйге келмей кьалма. Ата юйюнге, ана юйюнге,— деп, жилимуктарын сыйпады.

Таулан, жашыны бетинден кёзлерин алмай, аны хар айтхан сёзюне, хар тылпыуунла, хар кьымылдагъанына ыразылыгъын аялдире, уллу эс буруп тынгылады. Къууанчын, бушууун да ол ичинде тыяргъа, жыяргъа кюрешгенликге, аны кёзлеринден кёз жашлары тау сууча саркъадыла.

Алтын, экилерин алай кёрюп, жилияргыы тамагъына жыйылып, не этерге билмей, Таулан келтирген алмаладан алып:

— Алмала келтирлигин айтхан эдим да, кёресе да, кьаллайладыла,— деп, аладан бирин ашап башлады.

— Атам, къайдан тапханса быллай ариу алмаланы? Мен айланган таулада бир да

эслемегенме. Атам, кел энди, юйге барайыкь,— дегенлей Даниял, арлакьда Осман бла Топалай ушкоклары бла кёрюндюле. Таулан, аланы эслегенлей, олсагьат, кьачып, тас болду.

— Былай кьарайма да, ол экиси атангы кьоркьутуп, искилтин этген болурла, дейме,— деди Алтын.

— Аллах кьыйынлыкьдан сакьласын, Алтынай, тамбла ата бла бирге келирсиз,— деп, Даниял атасы Тауланнга тюбегенини кьууанчын айтыргьа элге ашыкьды.

Тауланни кетерин сакьлап тургьанча, Лейла жашырын халда, ашыгьышлы Алтыннга жолукьду. Алтын, анга сейир болуп:

— А кьыз, кьайдан чыкьдың? Кьалай ажашханса былай бери? Не гузабагьа кьалып айланаса?— деди.

Лейла, тылпыуун кючден ала:

— Кёрдюнгю ма алайда аття бла Топалайны?— деп сорду.

— Хау, кёрдюм. Бусагьатда кьая жанында туурагьа чыгьып, ташайдыла.

— Мен да кёргенме. Аття манга башынгы эшикге кьаратма деп, кьаты болгьанлыгьына, мен юйде туралмайма. Ол кетгенлей, аны ызындан чыгьама. Андан бир кесек алгьаракь ызыма кьайтама.

— Нек этесе да алай?

— Аття уа нек этеди алай? Тюзюн айтмайды? Менден не затны эсе да букьдуруп айланады. Не болгьанын айтып кьойса уа? Мен сабийчик туйюлме да? Топалайгьа тенг болуп, аны биргесине айланады. Этегинден айырмайды. Манга да: «Кьызы айран уртлагьчы бу жигитге»,— деп. Мен де

аны буйругьу бла чыгьарып, анга айран ичиргенме. Аттяны алай ариу сёзлю бола билгенине да сейир этгенме. Кёрге эдинг. Кьызына да сёлешмейди алай. Не бола тургьанын ангыламай кьалгьанма. Жер, суу альшындыргьан кьалай кьыйын эди. Кавказ — жаннет, сууун ичербиз, ташына табынырбыз деп, келип, дуниягьа башымы кьараталмай кьалдым да. Не эсе да мен мында болалмайма. Сен суйгенингча хау окьуна солуйса. Суйген ишинги этесе. Мен а? Жер тюбюнде лобандан не башхам барды? Сен а ангылаймыса не бола тургьанын?

— Сен кьайнайса, Лейла, не болса да, атанг, ананг сау, меникиле уа кьалдыла тюзде. Кьабырлары мында болса окьуна, жюрегиме асыу эди. Эрттен, ингир бара турлукь эдим, кьайдагьыларын билип.

— Мени атам, амам да сау болгьанлай, юйюмде, жюрегимде да тынчлыгьым жокьду. Билмейме не этерге. Мени Кьазахстанда кьалгьан тенглерим Нурсултан, Алия не эте тура болурла? Лайла-амма уа? Ненча кере ач кьарынымы токь этип, суйюп, кьанат тюбюне жыйып, ёсдюргенди. Аны юйюнде хар заманда туз-гыржыны болур эди, кече кьалыргьа да жери. Омакь жомакьла, жарыкь жырла айтып, ол жарлы жанымы жашаугьа кёллендиргенди. Кавказгьа кьайтыргьа мурат да, кюч да бергенди. Энди ала бары да кёзкёрмезде кьалдыла. Биз Кавказгьа кетерибизни билгенде, Лайла-амма кёзлерин толтуруп жиялгьанын бир кёрге эдинг. Тюзюн айтханда, атам Азияда башха тюрлю эди. Анда болмагьан кьылыкьлары

нек эсе да мында тутхандыла. Анам эсе, сюргюнде Кавказ деп, тангыга жукъламай чыгъа эди. Энди бети жарып да кёрмейме. Жолда келе да кыйналмагъан эди быллай бир. Ышармайды, кюлмейди. Аны жүрегинде да къууанч кёрмейме. Ол да бир зат айтмайды, — деди Лейла.

— Къартха, жашха да тынчлыкъ жокъ. Алай, хар зат да тюзелир, Аллах айтса. Сен жаш адамса. Ёмюрюнг аллынгда. Хомух болма. Мен билгенден, хар зат тамбла ачыкъ болургъа керекди. Уллу къууанч да болур. Сен да къоркъмай эшикге чыгъарса, бу таулану, суулану да атларын билирсе, ата журтунгу да къанынг-жанынг бла сюресе деп ышанама. Мен тауларымы тас этген эдим. Гитче заманымда мен нек ёлюп къалмагъан эдим? Аллах сакъласын энди ёлгенден, — деди Алтын, аны уллу къайгъыда кётюрюлген жүрекчигин ариу сёз бла ырахат этерге кюреше.

— Аллахчу, айып этме, Алтын. Кишиге да айтма мени бери келгеними. Кесинг билесе, аттягъа эшитдирселе, мен жарлыдан бошарыкъды. Энди ол юйге жетгинчи, мен андан алгъа барайым.

— Тюз айтаса, алай эт. Османдан алгъа юйюнге жет. Керексизге ачыуландырма. Ачыулу болуп айланганын да кёре тургъанлай, — деди Алтын.

Лейла ёрге туруп, кёзю илиннген ариу тюрсюнлю ташчыкъны да сермеп жерден. къолуна алып, жаяу жолчукъгъа кесин жарашдырды. Къызыу кюнню тубюнде аны ауанасы, бирде узун бола, биргесине бир

тёшден башхасына кётюрюле, аз да андан айырылмайды.

Лейланы жүрюшюнден тау жерде кёп жашамагъаны танылады. Алай аны тири къымылдагъанына, узун-узун, таукел атлагъанына, тик къабыргъа, жарны эрини, агъач ичи, эниш, ёрюш сюрем, суу секиртмеле, ала-ны бурулгъанлары деп къарамагъанына Алтынны ауузу ачылып къалды. Атлы, жаяу адам да эслеп, хазырланып ётген жерле анга гыйгъыч болмагъанына, бир төшден төбен гошноп, кёзден ташайып, башхасына женгил ерлегенине, «Энди мен да бу жерни, таулу журтну адамыма», — дегенча, жигитлигине, терклигине сейирсинди. Хар атламын тюрлю-тюрлю ала, кесин ойнай баргъаннга ушатады. Къолларын да эки жанына тири къымылдатханы жаш адамы алгъа уруп келген къарыуун, кючюн белгилейди.

Алай бла Алтын, къоркъуп, сагъышлы болгъан жерледен Лейла сау-эсен къутулуп, бирси төшню бек бийигинде бир талай заманны баргъанын кёргенден сора, кёзден ташайды.

Аллахха аманатсыз

Экинчи кюн Османланы арбазда той-оюн барады. Алтын, омакъ кийинип, эшмесин да иип, арбазда жумуш этеди.

Османны юсюнде аскер кийимлери бардыла. Аны жүрегинде кошлугъу болмагъаны себепли, къалгъанладан бир жанында грады.

— Э киши, келир деймисе бюгюн къандашынг? Жазыкъ адам. Аны келгенин

энди мени жүрегим кётюрге эди,— деп, Дауум андан кьоркьа-кьоркьа сорду.

— Бёдене, не келир, не кьалыр. Бар да, кьонакьларынга кьара,— деди Осман да.

— Дауумка, не хапар?— деп, Алтын аланы кьатларында тохтады.

— Ким биледи, аллына кьарап турабыз. Аллах буюрса, келип да кьалыр,— деди Дауум.

— Келирге уа айтханды. Ай, мен аны биргесине болсам иги эди...—Алай айтып, Алтын кесини жарсыгъанын билдирди.

— Ання, келинчик мени бла келсин. Тойгъа чакьырадыла,— деп, Лейла Алтынны кьолтугъундан кирип, алып кетеди.

Даниял бла Алтын арбазда ариу теи сейдиле. Адамла, кьарс ура, аланы субайлыкьларын чертедиле.

Зубайда, тойчуланы кьатлары бла озуп, Осман бла Дауумгъа жууукьлашып:

— Лейланы атасы, сен терсейип айланган эки жанны жашауларын тюзетгенинг ючюн, жаннетге сормагъанлай ётерсе,— деди.

— Ой, Зубай, менде тьююлдю иш. Хар зат да Аллахданды,— деди Осман да.

— Мени кьозайым да тас. Аны кьайгьылы адам жокь. Мен аны излемеген жер кьалмады. Бири ёле тургъанлыкьгъа, бири той этген жашау...

— Зубай, тойгъа кел! Нек тепсемейсе? Быллай той, быллай кьууанч энтта да кьачан болур?!— деп, Алтын Зубайданы тойчулагъа кьошаргъа умут этди.

— Толу юй бол, Алтын,— деди Зубайда.

— Сау бол.

— Кесинг да кьалай ариучукьса. Эш-

менги да аллай бир заманны бизден жашырып, атны кьуйругъун ёрге чырмагъанча, теппенге жыйып.

— Ийнеклени кютюрге эшмеми тюзетип чыкьсам, чачы узун, акьылы кьысха дерик эди кёрген адам,— деп, Алтын, кюлюп, Зубайданы да халине аз-маз жарыкьлыкь сезимни сынатды.

— Кеси адамыма санап, чам, лакьырда этерге кюрешеме. Не айтханымы да билмейме, не айтыргъа да билмейме. О, мени Аллахым, мени кьозайым кьайда болур? Аны бир адам кьалай кёрмей кьалды? Мени кьызыл журунчугъум,— деп, Зубайда нек мудах болгъанын чертди.

— Жюрегинги аяй бил. Жаш сабий таулагъа юйрене болур. Атабыз да кечикди не эсе да...— Алтын тегерекге-башха кьайгьылы кьарады.

Лейла, Зубайданы сёзюн эшитип, аны жүрек тыкьсыууна жаны ауруп, не айтырын, не кьоярын билмей, кеси аллына:

— Мен кёргенме Топалайны,— деди.

— Кьайда кёргенсе, жаным-кёзюм, мени ёксюз, ажашхан кьозайымы? Не заманда?— деп, Зубайда анга жууукь келди.

— Сыртда, ма тюнене, кюн ортадан атлай,— деди Лейла.

Осман кьызыны сёзюн жаратмай, кьулагъына ийнанмагъанча, сейирликке кьаып:

— Кёргенинги чыгъарырма мен сени. Башынгы юйден кьаратмагъанлай, не затланы жаншайса? Ётюрюкню нек айтаса? Жарсып тургъан тиширыу бла нек ойнайса?

Зубайданы нек кьозутургъа кьалгъанса, халисиз?— деп, гурушха этди.

— Аття, мен ойнамайма. Зубайданы кьозутханлыгъым да тьююлдю,— деди Лейла, атасындан, анга къарагъан адамладан да бир кесе жунчуп.

— Бар, бар былайдан. Бир затха жара. Жумушха къара, кесингден уллула бла сёлешип турма да, кесинги сёз къапчыкъ этип,— деп, Осман кызын алайдан кьоратды.

Лейла, бир уллу терслиги болгъанча, бир жанына кете баргъанлай, Зубайда:

— Лейла, ойнап айтдынг эсенг да, иги кьюуум этгенинг ючюн сау бол. Кесини да санга жюреги чууакъ кёкча, алай тазады. Сени атынгы сагъынмай, суу окъуна ичмейди. Сен мени алдамай, тюзюн айта эсенг, Топалайны сау-эсен кёрген кюнюмде санга бир иги саугъа берирге мени борчум болсун,— деди.

Той а тохтаусуз барады. Бир къауумла Тауланни келирин сакълайдыла.

Хажы, юйден чыгып, келген адамлагъа кёз жетдирип, сёз айтыргъа сюйгенин билдирди. Тойчула, тойну-оюнну кьююп, анга тынгыларгъа хазыр болдула.

Хажы, туурагъа чыгып:

— Эгечлерим, къарындашларым, жанларым! Тюзде жашап келген таулу халкъым! Кёп кыйынлыкъ сынагъан, алай а сынмагъан, халкъым! Уллу Аллахны кюнчюнден Кавказыбызгъа да жыйылдыкъ. Ёчюлюп кьалгъан от жагъаларыбызда жангыдан от тиргиздик. Мен кёп тюрлю дунияла кёргенме. Аллахны тюз жолун тутмасакъ, бир-би-

рибизни кече билмесек, бир бирибизни сюймесек, жашауубуз жашау боллукъ тьююлдю. Барыбыз да тобагъа къайтайыкъ. Ариу жашау да къурайыкъ. Мени дагъыда бир айтырыгъым: Тауланни таныгъанла, танымагъанла да болурла. Ол, бу элде туууп, бу элде ёсгенди. Таулан мени жашымды, туугъан жашым. Ол сауду. Таулан сауду. Бюгюн кьюуанчыбызгъа кьюуанч болуп кьошулур деп, аллына къарапма...

Даниял, Тауланни келгенин эслеп:

— Атам!— деп, кьюуанчылы кычырды.

Жыйылгъан адамла да, Тауланни кёрюп, аны таба айландыла. Аланы бетлери жарыйдыла.

Таулан арбазгъа жетер-жетмез, ушкок атылды. Аны кьююнундагъы алмалары жерге тегюлдюле. Адамла Тауланни тегерегин алдыла.

Топалай, кьолунда ушкогу бла, жарыкъ ышара, арбазгъа кирди.

— Топалай, нек? Нек этдинг алай?..— деп, Зубайда къарындашына чапды.

— Не этдим да, Зубай-анья?— деди Топалай.

— Мен сени аньянг тьююлме бюгюнден ары. Сени аньянг жокъду. Сен адамгъа ушкокдан атханса. Ой, тели ёсдюргеннге терек аусун! Манга терек аусун, манга терек аусун!— деп жилияды эгечи.

— Осман, мен кишиме да, киши? Маймулну тарх этдим. Жерге маймул аумады. Кёзлери да ийнекеча. Энди Лейла меники, ушкогъа — сеники. Мен Лейла-анья бла турлукъма. Мен Лейланы сюеме,— деп, Топалай ушкокну Османнга узатды.

Ушкок таууш эсин алгандан, Лейла, акылын башына жыялмай, кёзлери кыарангы этип, аны атын сагъынган Топалай-дан жерге кирлик болуп:

— Топалай, мен санга айран да ичирген эдим. Этеринг алаймы эди? Аны ючюнмю эди бары? Кет мени кыатымдан! Энди мени бу журтда кёрмезсиз. Атты, сен а?..— деп, киялгъанын тыялмай, арбаздан кыачып чыккыганлай, Топалай:

— Лейла, тохта, тохта! Мен сени сюеме!— деп кычыра, аны ызындан болду.

Осман, кызына жууап кыайтарыгъа сюйгенча, терк окъуна:

— Лейла, кыайт ызынга дейме! Кыайры бараса?!— деп, кыжырагъан ауазы бла аны узаккыга жибермей, жолундан тыйды. Топалай да, Лейладан узаккы кетмей, симсиреди.

Хажы, эки жашыны арасында кыалып, не этерге, не айтыргъа билмей, бир жаякылап тургъан Османнга кёз жетдиргенден сора:

— Осман, кетип кыал бу арбаздан, журтладан... Дуниямы кыарангы этдинг. Барыбызны сындырдынг, ууатдынг. Таш ашатдынг. Не болуп кыалды бизге?!— деп, Таулан кыайгылы болду.

Кыарындашла, бетден-бетге тубеп, бир бирлерине иги кесек заманны кыарап турдула. Сора, Осман, Таулан таба атлап:

— Мен терс болганма, Таулан!..— деп, тобукъланып, Тауланни аякъларын кыучакълады. Жерге тюшген аскер беркюн алып, башына кийди.

— Атам, мен...— деп, Осман Хажиге да кёлюндегин айтыргъа изледи.

— Сени атанг жоккыду,— деп, Хажы жашыны сёзюн терк окъуна бёлдю.

— Мен журтума кыайтханлы...

— Мындан ары журтунг да жоккыду. Елюмсюз айыпша тубетдинг. Тюп этдинг. Жанынга азап алгъанса, бар! Бу жерде сени насыбынг да тутмаз энди. Кеси кесингден кыутулалмазса. Кыорап кет дейме да!

— Угъай, угъай! Барыгъыздан да кечгинлик тилеиме. Мени сыйымы кёрюп тургъан халкымы манга бюгюн налат бередити. Бирде кыоян, бирде берю бола жашагъанма. Кёп жылланы мындан алгъа кийдирилген кыабымдан чыгълмай кыалгъанма. Озгъан жылланы ауанасы чал башыма кебинлик болуп тюшгенди. Кыан кыайнатхан ёмюрюбюз кыарындашлыкыдан айырды. Аллахны хатерлиги кечер гюняхларымы. Жеримден кетерге жоккыду мадарым,— деп, Осман арлакы турду.

Хажы, келип, Тауланни кесине кыысканда, кыобузчуну жарыкы тепсеу макъамы эшитилди. Таулан тепсеп башлады. Дуния анга кыарс урады. Таулан, тепсей келип, жерни уппа этеди. Жюрегине сыйынмагъан кыууанчын, кыызыу тепсегенин кётюралмай, алайлай Таулан, кыолун кёкюрегине элтип, жерге ауду. Хажы терк анга жетди.

— Жашым, Таулан!.. Кыыйынлыкымы бошалмады, кёзлерими сууу кыурумады. Бизни барыбызгъа да энгта да бир палах жетди,— деп, Хажы, жашыны кыатында тобукъланды.

Тауланни санлары эркин кыымылдамагъанлыкыгъа, ол, кыарангыдан жарыкыны

сайлагъанча, жангыдан кезлерин ачып, атасына, жашына, юйюне, арбазына, жыйылгъан халкъгъа, тауларына дагъыда бир кере къарады. Дуниядан тансыгъын алалмагъанча, тегерекни кезлери бла аулап: «Аллахха аманат болугъуз»,— деди. Ызы бла уа кекге аралып бираз турду. Сора ол, этинден эсе тамырлары хорлагъан, азгъын къолларын кезлери таба элтип, жан берди.

— Жан къарындашым, къабырым болсун къабырынгы къатында,— деп, Осман биягъыча ёмюрюнде тюрленмезлик ниетин жашырыргъа кюрешди.

— Ох, жалгъан дуня!.. Балам, жашым, тауланы жарытхан Тауланым! Сен да менден алгъа кетдинг, ёмюрюнг азатлыкъны жолунда, мени къоюп. Бизни Аллахха аманат этдинг, Аллахха аманатбыз. Кёп жылланы тансыкълыкъ сынатдың. Жаннет эшиклери ачылсынла санга! — деди Хажиде. Сора, тегерегине шош къарап, тойчулагъа сабыр халда айтды:

— Тоюгъузну андан ары бардырыгъыз. Къууанчыгъызны бузмагъыз. Не болду къо бузчу? Туугъан журтубузда биринчи тойюнюнну жилаугъа бурмагъыз. Хайт дегиз!..

Чюй тюзетилген таууш чыгъады.

Азан эшитиледи. Аны мудах макъамыча, дунягъа бийик кекден, жерде битеу жарсыуну, палахны жууарыкъча, жауун тамычыла тама башлайдыла.

ЭСКИ КЪОБУЗНУ МАКЪАМЫ

Эрттенликде почталъон Мажит, Зуриятны арбазына келип, кёксюлдум къагъытны ашыкъмай окъуп:

— Эгечим, Къазахстандан Фируза жибергенди. Ким эсе да. Тамбла келеме дейди кеси да,— деп, анга узатды.

Зурият, телеграмманы къолуна алып, тынгылы кез жетдирип:

— Фирузамы дейсе? Аллах, санга минг шукур, табылгъаны къалай иги болду! Сауду сора. Жазыкъ бала. Сен да, Мажит, харкъуру да къууанч хапар келтириучю бол, жанынга къурман болайым! Келеди, келеди,— деп, къолу бла бетин жабып, жияды.

— Кимигиз болады Фируза? Нек жияйсиз?— деп, Мажит жарсып сорду.

— Бекболат къарындашымы жашындан туугъанды. Ол харип Джамбулда эки ат жегилген арбаны тыяма деп, аллына чыкъгъанлай, аланы тюрлеринде къалгъан эди. Къутургъан атла тохтагъанмы этерик эдиле, не затдан юркген эселе да. Аны ызындан Бекболатны жашы Солтан къатыны бла бирге тифден ауруп ёледиле. Фируза уа аланы къызчыкъларыды. Къагъанакълай аны врачла алып кетген эдиле. Ол ауруудан юйюрюбюз башдан аякъ тюр болургъа жетген эдик. Бирерибиз бирер жерде саусузланы юйлери не тюрюп, къуш тюрюнлей чачылып. Ёлген ёлюп, Фирузадан а бир хапар да жокъ. Жю-

режим билип тура эди аны эртте-кеч болса да табыллыгын. Ёксюз бала, Аллах айтса, уллу кыыз болуп келеди.

— Аны ючюнюмю жияйсыз? Аллахха шукур, ёлетден, жаканымден сау квалгъан эсе. Сюйюнчюлюгомю уа унутуп кюймагъыз.

Мажит, ышара-ышара, жолуна тебиреди.

— Фируза сау-эсен юйге жыйыла эсе, кърманлыкъны баш юлюшю санга,— деди Зурият да.

Зурият, къагъытны кююнуна кысып, озгъан жылланы эсине тюшюрюп, богасы бла жиялумукъларын сюрте, тамблагъы кюню келирине ашыгъа, тапчаннга олтурду.

Экинчи кюн окъуна Фирузаны юйюне жыйылгъанына жууукъ-тенг келип, къууанч этдиле. Зурият да, хант тепсини жанында кызыны къатына олтуртуп, бир кюлу бла къучакълап:

— Къарт атасына ушагъанын кёремисиз? Ата сыры балада деп. Бир жары жиберлик туююлме. Биргеме турлукъду. Тюздеде жашауну кёргенди, энди таулагъа да бир кёз жетдирсин. Атасыны юйюне, Минги тауну бетлеринде жайгъы, къарлы дунясына да эс бёлсюн. Минги тауну этегинде болгъан къадарда, жүрек тынчлыгъым, ёхтемлигим да къанымдады. Мен кесим шагъырей этерикме журтубузну жери, сууу, тауу бла да,— деп, жыйылгъан халкыгъа ыразылыгъын билдире, кёлюн ачыкълады.

Бир талай заман озгъандан сора, Фируза арбазгъа, гийреге да юйюрсюнюп, Зуриятны юй жумушуна къарай башлады. Кюлени

биринде уа ол Фирузаны кюлундан тутуп, элни бир тийресинде атасыны оюлуп, ханс басып тургъан юйюн анга кёргюзтдю.

— Кызы, сени атанг, алпанг, мен да бу юйде туууп ёсген эдик, башыбыздагъы бу кёкге къарагъанбыз. Къобанны сууун ичгенбиз. Аллах айтса, энгта да былайда жашау къуралыр,— деди Зурият.

Андан сора, экиси да, сыртха чыгъып, элни башындан къарадыла. Санларыбызны солутайыкъ деп, тешде бир азны олтурдула. Зурият, кюлу бла жер-жерни кёргюzte:

— Хауаны тазалыгъына бир къара! Эшитемисе, Фируз, ма алайда агъачны тёбен кыйыры эртте замандан бери тургъан эски къабырларыбыздыла, ата-бабаларыбызны жатхан жерлериди алайы,— деп, кыызгъа хапар айтады.

Олсагъат къабырланы жанында къалын ёсген чум терекни къатындан, кюбуз согъулуп, бир мудах макъам эшитилип, Фирузаны битеу эсин кесине бурду.

— Зурият, ол таууш къайдан келеди?— деп, Фируза сейирге къалып сорду.

— О, кюй аны, бир харипди. Ариужан, жазыкъ, кюбузун зынгырдатады.

— Тюеклери жетмеселе да, къалай ариу согъады. Сыннган кюбуздан дуняда болмагъанча сюйдюмлю макъам чыгъады. Жюрегини теренинде бишип, ташланы жиятыр. Уста кюбузчугъа ушайды.

— Ушаш къалып да не?! Сени уа кюбуздан ангылаунгму барды?

— Хау, мен да бир кесек согъа билеме. Ол ким эсе да, кёрсем бек сие эдим.

— Кёрмегенинг, билмегенинг игиди Аллах харип этгенни, — деди Зурият.

Макъамны келгени тохтады. Терекле ичинден Ариужан кьолтукъ тюбюнде кьобузу бла кёрюндю. Жыл саны келгенлигине, аны ариу кымылдагъаны, терк жюрюгени бир энчи сьюдюмлюк туудурады. Башында акъ чилле жаулугъу, юсюнде кызыл дариьден чепкени жангы келинге ушатханлыгына, къарагъан кёзю бираз жунчутады, хыликкя чекге жетдиреди. Жаулугъуну тюбюнден къарагъан жукъа чал чачында ингирги аяз тозуратханчады. Ызындан да бир талай эчки-кьой тизилишдиле. Ол, эл таба атланып, айланч жолдан энишге бурулуп, кёзден ташайды.

— Кел, кызы, биз да юйге барайыкъ, кюн батаргъа кёп къалмагъанды, — деди Зурият.

Зурият бла Фируза, элге тюшюп келе, Ариужанны юйюню къаты бла оза баргъанлай, биягъы кьобуз таууш эшитилди.

— Ариужанны юйюдю. Кьобузну сокъгъан да олду, — деп билдирди Зурият.

Фируза, ызына къарай, кьобуздан чыкъгъан макъамгъа эси кетип, ары кирип барыргъа кёзю къарагъанлыгына, Зуриятны ушатмазлыгын ангылап, кесин кючден тыйды.

Кече, кечге дери да Фирузну къулагъына кьобузну тауушу эшитилип турду.

* * *

Зурият, эрттенде юй жумушларына къарап бошагъандан сора:

— Бар, иги кызыча, Фируз, быланы

Ариужанны арбазында таш юсюне сал да кел. Сууаплыгъы барды. Сёлеше зат турма, кеси кёрсе, аллыкъды. Адетибиз алайды, — деп, тепсиде лёкьумладан бир талайын кьагъытха чырмап, Фирузаны кьолуна тутурду.

Фируза арбазгъа киргенинде, терек тюбюнде Ариужанны малчыкъларын кёрдю. Юйден чыкъгъан кьобуз тауушдан кесин тьялмай, терк ары атлады. Отоуда Ариужан, шинтикге олтуруп, кёзлерин да кысып, кьобуз согъа эди. Кьобузну тоеклери болмагъанча кёрюнсе да, Фирузаны кёзюне андан тохтаусуз сукъландыргъан, учундургъан, кёзю къаратхан, алай ариу макъам эшитиледи.

Фируза аны сокъгъанына бираз тынгылагъандан сора:

— Ариужан, бу лёкьумланы Зурият сизге жибергенди, — деди.

Ариужан, аз-аздан мудах кёзлерин ачып, бир ауур жюгю болгъанча, кьобуз сокъгъанын да кьоюп:

— Кимни кызыса? — деп сорду.

— Мен Къазахстандан кёп болмай келгенме, Зуриятха, — деди Фируза. — Кьобузгъа тиерге уа боллукъмуду, Ариужан?

— Ал, кызым, ал. Согъа уа, билемисе? Бу мени алтын кьобузумду, дуняа зауугъумду, жашау нёгеримди.

— Бусагъат кёрейим, — деп, кызы эски кьобузну кьолуна алды. Ол, тоекледен басып, макъам чыгъара башлагъанлай, Ариужанны кёзлери, мангылайы жарыдыла. Бетине нюр тёгюлюп, къашларын керип, кёлю кётюрюлюп олтургъанда, аны эрттегили

ариулугъу сезиледи. Битеу дуня ол макъамгъа бѣлюнеди. Болмагъанча бир шошлукъ жаратылады. «Тауда жаныуарла, кѣкде къанатлыла сейирге къалып тынгылай болурла», — деп келди Ариужанны кѣлюне. Аны кѣзлеринден жилимукълары тѣгюлдоле.

— Къызым, бу бизни тартыуду, жоругъу, жюриюшю, сыфаты. Макъамы — макъамладан ариу. Аперим санга, къызым, кесиме ушагъаным, — деп, Ариужан Фирузаны къаты къучакълады. — Къайда юйреннгенсе къобуз согъаргъа? Ол тартыуну мени ата-бабаларым согъуучу эдиле.

— Кесими таныгъанлы ол макъам жүрегимдеди. Къайдан келгенин билмейме. Хар заманда кесине тартханлай турады. Къобуз а къайдан тюшгенди сизге, Ариужан?

— Къарт анамдан квалгъанды. Анамы уллу байлыгъы болмаса да, къобузу уа бар эди. Ол манга жетгенди. Мен а кимге къоярымы билмей жашайма.

Бир замандан Зурият, къабакъ эшиклерин ачып:

— Фируза, къайда къалып кетдинг? Бери чыкъ, маржа, юйюнге жыйыл. Андан бери не ишлейсе биреуню юйюнде? Сабийни жумушха жибер да, ызындан къара, — деп, орамны бир кыйырындан башхасына кычырды.

Фируза, аны эшитип:

— Ариужан, айып этмегиз, мен барайым. Зурият чакъырады, зитта да келирме, — деди.

— Хо, хо, жанынга болайым. Келмей квалма. Къууандырдынг, сау кваллыкъ.

Алай къобузну орамгъа дери согъа бар. Тынгыларым келеди. Мени тилегими бир къабыл эт, — деп, Ариужан кызыны кѣзюне къарады.

Фируза, Ариужанны айтханын толтура, къобузу согъа, юйден чыкъды.

Зурият Фирузну аллына къарап тура эди. Аланы кѣрюп, бети тюрленип:

— Къобузну ызына къайтар, къызым, жеринде къой, — деди.

Айтылгъаныгъа, Фируза къобузну иесине берди. Ариужан, аны къолуна алгъанлай, олсагъат къаты согъуп башлады. Тишлери тауусулгъан ауузун ачып, бир бек къаты кюлдо.

— Бу мени къызымды. Аллах жибергенди, жанымы кыйыры. Кесиме ушагъан.

— А хариб' а, жазыгъ' а, болмагъа эди ол сени кызынг. Тауланы ояса зынгырдауунг, кюлкюнг бла. Кюле билгенине да къара аны. Жарлыны кюлгени да жарлы.

Ариужан къобузун андан да бек согъады.

— Къой, жарлы, къой, санга айтып, кюлюп да не? — деди Зурият. — Фируза, сакълатма мени быллай бир, эл табасы этесе.

Фирузагъа да не эсе да кюлкю къабынып, кыйсына не айтыргъа билмейин, чабып, Зуриятны арбазына кирди.

Зурият, къабакъ эшиклени да этип:

— Къызы, былай жууукъ олтур къатыма. Не хапар айтды Ариужан санга? — деп сорду.

— Бир зат да угъай, кесиме ушагъанчыгъым деди. Къобуз сокъгъанымы жаратды.

— Охо, игиди алай эсе. Алыкъа тешик

къаягъа бармагъанбыз. Хазырлан, кёрюп кьайтайыкъ.

— Болсун, Зурият,— деп, Фируза юйге кирди.

Орамдан Ариужанны къобуз тауушу эшитилди. Ол малчыкъларын аллына сюргенди. сыртхады аны жолу.

* * *

...Къачхы кюнлени биринде элде уллу той барады. Саргъылдым чапыракъла жерни жапхандыла. Къышха хазырланган битеу дунияны шошлугъун той бузады. Анда-мында ит юрген таууш эшитиледи. Кече арасы болгъанлыгъына, толгъан ай, тегерекни жарыта, таулары башындан къарайды. Кече танг аласына ушап къалгъанды.

Ариужанны юсюнде дарий чепкени, башында чилле жаулугъу, бетинде айны жарыгъыча нюрю. Аны къобуз сокъгъаны халкъны къууанч тыпырлы этеди. Жашладан бири, къобузчуну къатында сюелип:

— Къарс, къызла, къарс, къарс, жашла, къарс!— деп, тепсегенлеге кёл этдиреди.— Ариужан къобуз сокъмай, не тойду ол? Тойну къарындашы — къарс, жырны эгечи — эжиу, Ариужанны жарыкъ къобузу — жулдуз. Тепсеуню кезиую къобузчубуз бла Асланнга жетеди.

Ариужан, ортагъа чыгъып, къобуз согъа, Аслан бла ариу тепсейди.

— Къарс сюйгенлеге! — деп къычырады кьайсы эсе да.

Ариужан сокъгъан макъамла эски бол-

май, ёмюрле жашарыкъча, битеу дунияны къууанчы былайгъа жыйылгъанча кёрюнеди.

Тойчулагъа Зуриятны къарындашы Бекболат къошулады. Ол, эгечине жууукъ келип: «Къобузчу бла мен да тепсерге сюеме»,— деди да, къулагъына бир затла шыбырдады.

— Сюеринги сюерсе, аны сюйгени барды,— деди жарыкъ халда Зурият.

— Сен мени алыкъа иги билмей кёреме, эгешчигим,— деп, ортагъа чыгъып, Асланнга бир зат айтып, Бекболат тепсеуню Ариужан бла андан ары бардырады. Аслан Зуриятны биргесине къарс урады.

Той бошалгъандан сора, хар ким юйюне кетди.

Ишни кёпге созмай, Бекболат Ариужаннга келечиле жиберди. Ол унамаса да, ата-сы бла анасы: «Жашны жер жаба жылкъысы. Андан къалма»,— деп, Бекболатха кезлери къарап, анга эрге бердиле. Ариужанны тоюнда кесини къобузу согъулмагъанына желген адамла эс бурдула. «Битеу дунияны къууанчына къууана билген, кесине бюгюн согъулса да иги боллукъ эди»,— дегенле да болдула. Кюнлени биринде Бекболат Ариужаннга: «Мындан ары къобузунгу башхалагъа кьой»,— деди. «Нек?»— деген сорууна уа жууап тапмады.

* * *

Кече арасында жылкъычысы келип, Бекболатны эшигин къакъды. Ол тышына чыкъгъанында, аны жаралы болгъанын эс-леди.

— Не болганды, Хамит?— деди Бекболат.

— Жылкыны сюрюп кетдиле,— деп, солууун кючден ала, жууап берди ол.

— Ким?

— Билмейме.

Бекболат, Хамитни къарыусузлугъун кёрюп, юйдегилени аягъы юсюне салды. Аны алагъа аманат этип, эрлай атыны жерин жарашдырады. Юсюне къара жамычысын къааплап, башына чырпа бёркюн кийип, къамасын белине тагъады. Къолуна ушкогун алып, жолгъа хазырланады. Уллу санлы кенг жауурунлу болгъанлыгъына, терк да женгил да жюрюйдю. Къайры барыргъа кереклисини сагъышын этгенинде, кесине жер тапмайды. Ачыуу тутханы танылады.

— Жашым, эл урусоз болмайды. Ханнга, бийге да келеди хариплик, талама алай бир жанынгы,— деп, Бекболатны анасы жашыны ызындан гузаба чыкъды.— Къыйынлыкъгъа тездеген зауукълукъгъа тездемез. Тангны атмагъа да бир къой.

— Мен биле эдим аны бир зат этерин. Алай уруну къуйругъу бир тутум. Инша Аллах, беш бармакъгъа тюшген ычхынмаз. Дертни дарманы бирди,— деди жашы.

— Айтма алай, сабырынга таш байла, сабыр тюбю сары алтын. Ачыгу болгъан жерде акъыл турмаз. Ишни тюзюн билмей, женгиллик этме. Къууанч бла жарсыу эгизледиле деп бошдан айта болмазла.

— Мен аланы ызларындан жетип, къууанчларын чыгъарайым.

— Къолу базыкъ бирни жыгъар, акъылы базыкъ мингни жыгъар.

— Мен терк къайтама. Тау артына тауну тары бла кетерге боллукъдула аманлыкъчыла,— деп, Бекболат, атын орамгъа чыгъарып, миниц, ары таба жортду.

— Эр эришсе, этмезлиги жокъду,— деп, анасы Бекболатны ауанасы кечеге ташайгынчы ызындан къарап турду.

* * *

Таулагъа терен къар тюшгенди. Суула бузлагъандыла. Сууукъ, ачы аяз урады. Бекболат тебендеги къошчулагъа соргъанлыгъына, жылкыны кёрген адам чыкъмайды. «Жер жутуп къоймагъан эсе, атларымы ызлары да кёрюнмейдиле»,— деп келеди келюне, тегерекни хахайдан алдырады, ушкокдан атдырады. Таулары бийигине чыгъады. Сора бир заманда аты къаргъа батады. Сууукъдан бети кегерип, эринлери кёбюп, Бекболатны кезлеринден сууукъ жилямукълары барадыла.

Бир талай кюнден Бекболат, жолоучулукъдан арып, юсю, башы да тозурап, юйюне жыйылады. Анасы, Ариужан да, аны келгенине къууанып, аллына чыгъадыла. Алай Бекболатны алгын чамындан, сёзюнден, къарамындан бир зат танылмайды. Азгын бетинде сакъалы жетип, къаш тюбюнден алагъа къарады, не айтыргъа билмей, атын бошлап башлады.

— Жашым, башынгы ёрге тут, не болдунг?— деп сорду анасы.

— Бир зат да угъай. Асланны журтдан думп, тас болгъан хапары чыгъады.

— Къой, энди аны къой, юйюнге сау-эсен келдинг эсе,— деди анасы, къатына жууукълашып.— Къайгъы этгенден ёлюп къала эдик. Жюз тюрлю хапар жюрюй эди элде. Бирле тауда кюрт басханды, башхалары уа аманлыкъчыла жойгъандыла аны дей эдиле.

— Ала скойген олду. Алай а боллукъ туююдю. Мени Къушкъанатым сау болса, мен жылкымы он къатха кёп этип къайтарырма. Чархны да барды тюбю, башы,— деди.

— Не этериксе энди, болур болду, бояу сингди. Къыйнала-къыйнала, эки кёзюнюгю төрт этме. Халкъны да кесинге кюлдюрме. Адамны хакъын ашагъан а тюзелмез.

— Анам, айыл тартылгъанны ат биледи. Жылкыым болмагъанлай, мен кимме? Малы жокъну сыйы жокъду. Атха аш салыгъыз,— деп, жүрек тыкъсыуун жүрегинде тыяргъа кюреше, Бекболат юйге кирди.

Ызындан бар деп, анасы келинине кёзюкъшы бла билдирди.

Ариужан, Бекболатха келип:

— Арыгъанса, бир жукъ ауузлансанг эди, тынчайсанг эди,— деди шош, эрини бузулгъан халин кёрюп. Аны сёзюне жууап келмеди. Ариужан, не этерге билмей, кетип да къалалмай, бир кесек туракълап, шинтикге олтурду, къобузун къоюнуна алып, тюеклеринден бир макъамны чыгъара башлады.

— Мен билмеген не къууанчынг барды? — Бекболат аны къатына барып: — Киминге, не затха къобуз согъаса? Къой къобузунгу деп ненча кере айтырыкъма? Тоюнг кесинг да! — деп, къолуна чулгъанып тур-

гъан къамичиси бла къобузгъа жетдирди. Къобуз къалтырады, тюеклери бир къужур таууш чыгъардыла, къалайы эсе да жарылгъанча кёрюндю.

Ариужан къоркъгъанын жашырыргъа кюрешсе да, болалмай:

— Ання! — деп къычырды. Къобуз, къолларындан ычхынып, зынгырдап жерге тюшдю.

— Не ди бу къычырыкъ? — деп, Бекболатны анасы бла Зурият отоугъа чабып кирди.— Не болгъанды?!

— Кетер бу къобузну юйден! Бюгюнден ары мени кёзюме кёргюзтме! Сокъгъандан тоймай къалды да! — деп ачыуланады Бекболат.

— Къаллайла этесе, жашым, эгечингден да уялмай? — деди анасы.— Келинни халын да биле тургъанлай, аны къыйнаргъа жарамайды.

— Ол а бери къайдан чыкъды? Барсын да юйюнде оноу этсин.

Ариужан, кёзлерине жиямукъ уруп, кеси кесин кючден тыя, айтылгъан сёз богъурдакъгъа къайтмазлыгъын ангылап, эки эрини бла тишлерин кысып, акъырын отоудан чыкъды.

Зурият да, бир сёз къошмай болалмай:

— Бекболат, жылкыын амалтын дуняны къырып кетесе. Сабыр бол. Биреуню баласыны да жанын аласа. Ол бери ёлорге деп келмегенди, жашау этейим деп келгенди, ариу жашау. Тюзю уа, кесинг келтиргененг: «Жүрек скойген ариуду», — деп. Алай эсе, хайт де, — деди.— Керилген да ургъан кибки, аны билип къой.

— Юйюнг бар эсе, юйюнге бар,— деп, Бекболат эгечине кыжырады.

— Тюз айтады эгечинг, бир жаны — ай. бир жаны — кюн кибик Ариужаннга нек этесе алай? Кирсиз сютге ожакьдан кьурум тюшюрме, маржа,— деди анасы.

— Ай кечеге тийишлиди, кюнгом а ба тып барады.

— Сени юйюнг болгъанча, мени да юйюмдю,— деп, Зурият, эшикни уруп кетди.

Анасы, тегерегине къарап, кьобузну бауундан тутуп, сыйреп, кьужур таууш этдире, тышына чыкьды.

Кюн-кюнден Бекболатны халы амандан аман бола барады. Бир-бирде терезени, эшикни ачып, кеп заманны таулагъа къарайды, жылкысы кеси аллына къайтып, аны сыртда жайылып тургъанын керлюкча. Атларыны тас болгъанлары арбазгъа, тийреге да бир мудахлыкь туудурады. Аланы кишнегенлерин, туякь тауушларын, маркъа тайланы аналары бла жубанганларын, кылыкьларын да эсине тюшюреди. Мангылайында жулдузу болгъан тайын да кезюне кергюзтеди. Ол анга Чолпаным дей эди. Эшик аллында узун боюнуна созуп, табанын ойната, къарны тюбюнден отлау излей тургъан Къушкъанатына — кьурч атына да кез жетдиреди. Узакь жолоучулукьдан сора да башын ёхтем ёрге кетюргени, аны кьууандыра, жашаугъа ышаныулукь береди... «Атны атлыгъы да жолоучулукьда таныла кере эдим. Алай тайы чапмагъан арбазда жылкы къайдан болсун? Къысырдан — бууаз ахшы», — деп да келди аны келюне.

* * *

Жаз башы дуниягъа кесин таныта башлагъаны бла бирге элге, тийреге уллу хапар жайылды, кьаугъа чыкьды. Кече бла Аслан Ариужанны таугъа къачырып кетгенди.

Къоншула тюзюм билирге деп, Бекболатны юйюне жыйылгъандыла.

— Жыгьылгъанны сырты жерден тоймаз. Алай эсе да, не этерикбиз? Жел болмайын, терекни булчугъу кымылдамайды дейдиле. Арба сынса да, отун болады. Юйюрге хал бузулгъан эди. Жилиясанг, жырласанг да жокьду мадар. Аллах тюз жолгъа салсын барын да, тенгиз кезлеуден суу тилегенлей болгъанбыз,— деп, аягъы-кьолу тутмай, онгузлукь татып, келгенле бла ушакь этерге кюрешеди анасы.

Бир талай атлы болуп, Аслан бла Ариужанны излей, таугъа-кьолгъа жайылгъандыла. Ол кюнню ингиринде окъуна Ариужанны табып, юйюне алып келдиле. Ол бек къарыусуз эди. Эси келе, кете. «Ёлюп кьалгъынчы атасыны юйюне элтигиз», — деп, кызыны ары жибердиле. Экинчи кюн а таудан Асланны тюшюредиле, жамычыгъа салып. Акъылын тас этип, ол да адам танымайды. «Элия ургъанды», — дедиле келтиргенле. Алай кийимин тешип къарагъанла санында нал ызы болгъанын айтадыла. Аслан, тили тутулуп, кезлерин жумалмай кеп турду. Сора тиширыуладан бири:

— Ий маржа, барыгъыз, Ариужанны излеп, термилип турады, кеси келалмай эсе да, бир да кьурумаса да, жаулугъун алып келгиз,— деди.

Олсагъат тиширыула, къуралып, Ариужанны юйюне барып, аны акъ чилле жаулугъун келтирдиле. Аны Асланны кёз туурасына тутдула. Бир кесекден юсюне жапдыла. Сора, Аслан къалай эсе да жумушап. Кёзлерин къысыды.

Алайда къартладан бири:

— Жашны некаяхы бармыды? — деп сорду.

— Угъай, — дедиле.

— Алайсыз боллукъ тюйюлдю. Барып, чум терек бла неках этип, терк къайтыгъыз, — деди.

Бир талай эр киши жолгъа ашыкъдыла. Айлы ингирде биргелерине Асланны затларын алып, къабырланы къатында чум терекке келдиле. Анга акъ чилле жаулукъну къысадыла. Эр кишиледен бири киеу орунуна Асланны жамычысын кийип, башына чырпа бёркюн къаплан, чум терек бла тепсейди. Терекке жууукъ барады, артха къайтады. Жети эр киши да аланы тегереклерине айланадыла. Бир жанындан башхасына бара, къарс къагъадыла. Къолларын, бирде ёрге кётюре, энишге жибередиле. Чум терекни жырын айтадыла:

*Чум-чум, чум терек,
Чум терекни ариуу,
Бизни жашны къарыуу
Чум-чум, чум терек,
Саганайны жууугъу,
Киеуюбюзню зауугъу.
Чум-чум, чум терек,
Чум терекни къызлары,*

*Тау уланны ызлары.
Чум-чум, чум терек,
Келинбиз бурмачач,
Кёзлеринги кюннге ач.
Чум-чум, чум терек,
Чум терекде къарылгъач,
Жерибизге кёгет чач.*

Жыйын башчы, агъач аякъны къолуна алып: «Бизни тилегибиз битеу тейрилеге жетсин, уллу тейри къабыл этсин», — деп, бал суудан уртлайды. Абаданан гитчеге дери бирер кере ичип чыгъадыла. Тюбюнде къалгъан сууун чум терекке бюркедиле. Терекке Асланны башлыгъын, бёркюн, къамчисин, бел бауун, бичагъын, къамасын саладыла. Чум терекке сыртларын бурмагъанлай, артдан артха атлай, алайдан кетедиле. Эрттенликде Асланны къабырлада асырайдыла.

Кезиюу жетгени бла Ариужаннга жашчыкъ туады. Анга Солтан деп атайдыла. Бекболат тешек болуп тургъан Ариужаннга ышанмай, анасыны, эгечи Зуриятны ыразылыкълары бла, сабийни кесини юйюне алып есдюреди. Ол заманда Ариужан жашы къайгылы тюйюл эди...

* * *

Танг аласы бла Зурият, ундурукъдан туралмай, Фирузаны чакъырып, къатына олтуртуп, къолун къолуна къысып:

— Къызым, биягъы жүрегим къабындан чыгып кетеди. Кёрген къыйынлыгъым

татыгъандан да болур. Ансы да ташдан кёре эдим. Санларым тутмай кьалгъандыла. Ёлеме деп да кьоркьмайма, кёп жылланы ётдюрдюм. Аллахха шукур, туугъан жери ми тауун, агъачын, сууун, хауасын, ата-баларыбызны кьабырларын кёрдюм,— деп ахсынды.

— Зурият, дохтурну чакъырып келейим мен бусагъат,— деп, Фируза ёрге турду.

— Кьой, кьой, маржа, дохтур не этерикди? Ала кьарар ючюн да кьалмагъандыла. Андан эсе, кьулакъ салып, манга иги тынгыла. Тыш адамдан эшитгенингден эсе, билгеними кесим айтайым. Хар иш ол тойдан башланган эди. Мен ол заманда сенден да гитче болур эдим. Ариужан сени кьарт ананг болады,— дегенлей, ауузу кьургъакъсып, Зурият сёлешалмай кьыйналды. Кеси да сандыракъ этгениге ушайды. Саныны кьызылугъундан бетине тер уруп, бир-бирде кьалкып кьалады.

Фируза, акъырын туруп, чёмюч бла суу келтирип:

— Зурият, суу ичерми эдинг? Ариужан мени кьарт анам кьалай болады?— деп гузаба сорду.

Бир замандан кьобуз таууш эшитилди. Зурият, эсин жыйып, ышаргъан да этип:

— Ариужан не болду? Кьууанч болгъан жерде — Ариужан, Ариужан болгъан жерде — кьууанч. Аны кьобузу кьартны, жашны да бирча сыйлы кьонагъыды. Кюн кьюдюргенни, аязны, сууукъну, тауну, тюзню да кёрген кьобуз. Байны, жарлыны да тенг этген, жюреклени бай этген тийребизни жангыз кьобузу,— деди.— Аны макъамларын-

да ананы тилеги, баланы биринчи атламы, тангны атханы, кюнню батханы, айны туулгъаны, жашауну жутулгъаны, желни сызгьыргъаны, боранны боранлагъаны, сабийни жилигъаны, кьызны таралгъаны, атлыланы жортууулары, жауунну жаугъаны, сууну саркьгъаны, бал чибинни, жызылдап, гокка хансха учуп баргъаны, эрттенликде кьанатлыланы жырлагъанлары, каскаланы жююлдегенлери, бёрюню улугъаны, турналары кьычыргъанлары, чапыракъланы шуулдагъанлары, таудан саркьгъан сууну тереклени салкынында тауушу, кьуу терекни аугъаны, кьумланы шыбырдагъанлары, кьаягъа тийген толкьунланы жилимукълары... Бирде жарыкъ, бирде жарсыулу дуния...

— Зурият, Зурият, Ариужан мени кьарт анам болады, сора?

— Хау, жаным, алайды.

Ариужанны кьобузу арбаздан эшитилгенча кёрюндю.

Фируза, тынгылап туруп:

— Зурият, кьарт анам бизге келип тура болур дейме. Барып, юйге чакъырайым,— деди.

Зурият, ауругъанын да бир кесек заманга унутуп:

— Бар, Фируз, бар, иги кьыз, чакъыр. Кьобузунг онгуна, кьууанчха согъулсун,— деп, Ариужанны келирин сакълагъанча, эшик таба кьарады.

Фируза, кьууанч тыпырлы болуп, кьобуз тауушка чабып чыкьды.

ХАПАРЛА

БЕЛЕННГЕН ЖУМУРТХАЛА

Кюз артында шошлукъ бийлеген шахаргъа, тамырларындан юзюлген терекча, кече чарсы аугъанды. Толгъан айны къарамы бийик юйлени терезелеринде ойнай, аланы миялалары алтын суу ичирилгенча кёрюнедиле. Кёкню да алтындан башхалыгъы жокъду.

Терезеден ургъан ай жарыгъы, кюз терек чапыракъланы ичлери бла ёткуп, отоуну къалайына жетейим да, нени жарытайым дегенча, Айканы бетине туурадан-туура келеди. «Къарт анамы: «Ай толгъан кече адамгъа жукъу келмейди дегени керти кёреме»,— деп, ол, къысылыргъа, солургъа унамагъан кёзлерин ууа, терезеге жууукъ тохтап, аны тышына ачып, кечеги дуниягъа, айгъа, жулдузлагъа къарады. Олсагъат кюз арты хауаны хууан татыуу сезилди. Кеч чакъгъан гюллени жырлары эшитилдиле.

Мингле бла жылланы мындан алгъа атабабалары да кёрген толгъан айны жарыгъы Айканы эсин бёлгенди.

«Мени къадарымдан не ангылайды Ай?— дейди Айка кёлюнде.— Ай, айт манга хапар. Бетден-бетге тубегенбиз. Сен кёкде жангызлыкъны сынайса, мен а — жерде. Къайда къалды Омар? Къачан келликди? Мен

саулай кексюл кекню, жашил жерни да адамыма. Алай мени, тилейме, Омардан айырма. Жангы тууа келген кюнню жарыгъындан башха кёрмейме аны. Огъесе сен мени къайгъылы туююлмюсе? Меничаладан безипми тураса? Нек тынгылайса, бу чууакъ кечеге ушаш? Дуния тынгылауукъ болуп къалгъанды, анамы бетине ушагъан Ай! Айхай, анамы къаллай болгъанын билсем эди... Мен аны танысам эди... Жашауда бир адамны насыбы тутуп, башханы уа нек тутмайды? «Кёкде къаллай бир жулдуз бар эсе, жерде аллай бир жарсыу барды»,— дей эди амма.— Жюрегими таш ауурлукъ басханды. Терезелени кенгиге ачсам да, хауа жетмейди. Айны булутла жапмасала эди. Омарым ызына сау-эсен къайтса эди».

Дуния шошду. Жаланда арбазда, кёкге ете, бийик ёсген кюз терекни, къайдан се да ажашып, орунсуз болуп айланган язчыкъ ургъанлай, чапыракъларыны бир-ик-бирчик жерге тюшгенлери бузады шошукъну. Ала кеслери да кече бир уллула кёюнедиле. «Кюз арты кюнлени сууукъ тылпыуларында ол чапыракъланы хар бири бла мени да жашаууму бир кесеги жерге тюшеди. Мени башым бюгече алай къайгъылыды. Къанатлыла уа уяларында тынч жукълай болурламы?»

Айка кюз терекден бирем-бирем айбырлыгъан чапыракъланы, «бир, эки, юч» деп, санап турады. «Кюз арты, кюз арты, къызыны тюнгюлген кезиую. Къайда сары чапыракъланы терекде тыялыр кюч? Жашауум кетип барады. Ёмюрлюк жашау къайда? Не жетейим? Къайры къачып кетейим? Къачып

да къайры къачарыкъса? Недиле бу къужур сагъышла? Мен къачаргъа суймейме. Ол манга керек туююлду. Аллах, сен сакъла башыма къачар акъыл алгъандан! Аллай оюм жюрегинге бир туйрелсе, артда аны, не кюрешсенг да, кетералмазса. Кюзноу ызындан къыш келди. Сууукъла. Къыш сууукъла...

Къыш, къыш... Жазыкъ къарт анам, тауукъ балала бахчасына кирселе, къыш алып кетерикдиле деп, аланы кыстаучу эди. Кёкде къушланы, къузгъунланы, чыкынжиклени кёрсе уа, тауукъ балаларына къркълуп, кьолуна урчугъун неда кюрек, таш алып, туплеринден ёрге: «Уй, ачдан ёллюкле! Бир тийип кёрюгюз мени балачыкъларыма!» — деп, къалауур болуп, аланы ол жыртхычладан сакълай, арбазда кюнюн ашыра эди. Балаларын къушлагъа алдырмагъан «жигит» гурт тауугъу да болуучу эди аны. «Къушланы къышу алтын тауугъум», — деп махтаучу эди амма. Кеси да, харип, не эте тура болур? Мен шахарда окъугъанымда, къарт анамы ненча челек жумуртхасын ашагъанма! Кесим да угъай, тенг къызларым, тенг жашларым бла бирге. Юйге келгеним сайын, жюз жумуртха сыйынган, бурунда кългъан жез челегин топша-толу этип турур эди. «Сынып кълмасынла», — деп, хар бирин бирер кългъытха чулгъап.

Къалай татлы эди амманы хар сёзю! Къалай сие биле эди, къалай эркелете биле эди ол! Аны кьоллары жумуртхалагъа къалай тап жараша эдиле, — деп эсгередиди Айка. —

Мен а бир кере, хал билмегенден, жумуртхаланы кьолумдан тошюрюп, барын да ууатхан эдим. Адам дунясы да алай болур. «Аммака! Аммака!» — деп, арбазгъа кирсем, не ишин да кьоюп, дунясын унутуп, чабып: «Айым туууп келеди, кюнюм туууп келеди!» — деп, кълты-кълты кълчакълай эди. Жолгъа тебиресем а: «Къызым, сенден алгъа ёлейим, ахча онгум жокъду. Жумуртхала ала бар. Мен шахаргъа чыгълмайма, аланы сатар онгум жокъду. Сен а ашарса не сатарса, неда бир затха алышырса. Зыраф этме. Энди келиринге да жыйып, хазыр этип турлукъма. Жумуртхаларым асыры кёлден, билемисе, биширип, тауукъланы келерине ашатып турама. Шахардан кългъыт ала кел, окъуунга жарамагъан кългъыт. Жумуртхаланы бёлерча. Кългъытым тауусулгъанды. Иги окъу. Окъугъан акъыл окъуйду», — деп ашыра эди.

Алай, жумуртхаланы шахаргъа кётюрюп келирге уялып, Аммаканы аз кълйнамагъанма жюрегин. Зыраф а болмай эдиле жумуртхала. Биргеме окъугъан жашла, кълызла, «аманнга юйренип», аллыма къларап, Айка жумуртхала кълчан келтиредиде деп. Юйге тебиресем а, бары да ызымдан, жолгъа ашыра чыгълып: «Кёл кълмазгъа кюреш. Бюгюн окъуна кълйталсанг, бек уллу игилик этериксе бизге», — дей эдиле.

Кълызгъанмайма. Аллах бла да ыразыма, халал болсун ашагъланлары. Мени да кёл сыйлагъандыла ала. Мыйыкълды Омарчыкъ юйюне баргъланы сайын кълкъл эт келтире эди. Мариям картош ташыр ючюн кълалма-

гъанды. Жау, бишлакъ, айран а Аминатны боюнунда эдиле. Къайсы бирин айтайым?!

Бир кере уа, кергиси бла да, жумуртхала сатаргъа тюшген эди Айкагъа. Юйде ам-масы да, ол да шайсыз къалгъанларында, акибизге да жарар, ахчачыкъ этейим деген акъылда, челек бла бир жумуртханы кетюрюп, сахаргъа атланганды ол. Танг аласы бла элден келген автобусдан тюшюп, базарда бир мюйюшню сайлап, алайда тохтагъанды. Челегини башын ачса уа — жумуртхала, мияла сауутлача, биягъы хар бири бирер къагъыт журунга чулгъанып. Насыбым тутуп, таныш адам кёрмей, терк сатып кетелсам эди деп, жумуртхаланы тышларында къагъытларын артып башлайды. Къарт анысы юйретген бир къауум «сатыу дууаланы» да айтады. Асыры уялгъандан, ийнаныгъыз, жумуртхаларын бирден алгъан адам болса, челеги бла бирге окъуна берлик эди.

Айка алай сюелип тургъанлай, биреу келип:

— Не дейсе жумуртхаларынга, жумуртхачы къыз? — деп сорду.

Жумуртхаларымы багъаларын айтайым деп къарагъанында, биргесине окъугъан кашны — Омарны къара дугъум кёзлерин кёрдю Айка. Танг атмай келип, жан алыгучу кибик сюеле эди Омар. Асыры жунчугъандан, жерге кирлик болду къыз. Жумуртхаларын къоюп, ол базарны теренине, адамла ичине мыллыгын атды. «Энди айырылдым», — деп тургъанлай:

— Айка, тохта, маржа! Бусагъатда жангы чурукъла кийгенме да, женгил атлаялмайма. Къысып ёлтюредиле. Акъсакъ этесе.

Жумуртха челегинги кимге къоюп бараса? — деп, Омар ызындан жетип келгенин сезеди. Тохтарыкъ эсе да, жумуртхаларын дегенинде, Айка, отдан къачханча, къызыудан-къызыу барады. Омар, аны тохтамазлыгъын ангылап, ызындан къуууп жетип, билегинден тутду да, къолуна жумуртха челегин берирге кюрешди. Айка уа:

— Манга керек туююлдюле была! Кёзюме кёргюзтме мындан ары. Къарт анам тилеген эди, зыраф болуп барадыла деп. Тауукъланы кеслерине ашатып турама деген эди, — деп, жияямсырады.

— Аны ючюн жияргъа жараймыды? — деди Омар. — Жумуртхала зырафмы боллукъ сунаса?

Бир бошлагъан жиямукъларын тыйып къойгъан алай тынч туююл эди Айкагъа. Ол, уялып, не этерин билмей къалгъанды. Тенглерим билселе, «жумуртхачы» дерикдиле, къозутурукъдула деп, аланы ауузларын тыялмазын да билип, окъуудан кетип къаллыгъын айтды.

Андан сора Омар, бир кесек төгерегине къарап, ёмюрю жумуртха сатып тургъанча:

— Жумуртхала, жумуртхала! Элден келтиргенбиз, — деп къычырды.

Бир тиширыу:

— Ончугъун алайым, жашым, — деди.

— Айка, ненча жумуртханг барды? — деп сорду Омар.

— Жюз болур.

— Жюзмю? Жашау биздеди сора! — деп, ол тиширыугъа айланып: — Мен жумуртхаланы бирем-бирем сата билмейме. Атам-анам мени алай юйретмегендиле. Хар заманда

бирге сатама. Жюз жумуртха барды да, барын да алыгъыз,— дейди Омар.

Ол тиширыу, ышарып:

— Жюзмю дейсе? Жюзю манга кѣпдю. Юйде кесим жангызма. Жашым юйдегиси бла Къара тенгиз боюнуна кетип турады,— дегенни айтады.— Насыплыла. Мен а Къара тенгиз къайда болгъанын да билмейме, ишим башымы басып. Сиз айып этмегиз, энтта аллыкъ адамла келирле. Базар энди башланнганды.

— Бир кесек сабыр этигиз, эгечим,— дейди Омар, Айкагъа кѣз къысып. Ол а, анга къарай, кюллюгюн бир да тыялмайды. Омарны къолу сатыугъа былай жарашканын, чамын ким биле эди?! Кѣлю жарып, тѣпшеси кѣкге жетгенча болду Айка. Омар ариу кѣрюндю анга. Кѣрюннген не, суююп къойду.

Ол тиширыу да, Омарны кесин жюрютгенин, сѣзюн жаратып: «Атасыны, анасыны айтханларын этген иги жаш. Къызым болса, киеу этмей къоймаз эдим»,— деп, жумуртха керекли адамланы жыйып келди. Сора:

— Юй жумуртхаладыла. Улдуладыла. Алсагъыз, быллайланы ала туругъуз. Бир буюкълары болмагъан,— деп, Омар бирем-бирем алып, санап, барын да терк къуна сатды.

Айка уа сейирге къарап турду.

— Энтта жумуртхаларынг болсала, манга билдирирсе. Мени къолум сатыугъа жегилди. Уялмай, айта тур,— деп, ахчаланы къолуна туттурду Омар.

— Бюгюнден арысында, Омар, сен мени мында кѣрмезсе. Берчи бери амманы бере-

кетли, жюз жумуртха сыйыннган челегин. Сууаплыкъ алдынг,— деп, къыз челекни сабындан тутду.

Омар, аны кѣзюне къарап:

— Бу айтханынгы уа эталмам, Айка. Челекни къуру къайтарыргъа жарамайды. Аллай адет жокъду.

— Челексиз къайтсам, къарт анам мени юйге къоярыкъ туююлду.

— Къарт ананга менден салам айт. Челегин балдан толтуруп иерикме. Ыразымыса?

Балдан толу челекни, бир тиширыугъа аманат этип, Омар базарда къойду, сора такси машина бла кинотеатргъа барып, экиси да киногъа къарадыла...

Айка окъууун бошады. Чамны, оюнну суйген тенглериинден бири да «жумуртхачы» демеди анга. Аны жумуртха сатханын жашлагъа, къызлагъа сагъынмагъан эди Омар.

Нечик зауукъ кюнле эдиле ол эртте озгъан кюнле! Бюгече уа биягъы Айка терезе аллында сюелди, бир сагъышы бирин алышындыра. «Не узун кече эди бу. Тангым къачан атар, экен? Жюрегим да быллай бир нек къыйнайды? Къабындан чартлап, чыгъып кетеди да! Эсим узакълагъа бара, къоз терекден тюшген чапыракъланы санагъанымы да унутдум. Кишиуум а не болуп къалды, харип? Кишиуум, кишиуум... Къарангы кечеден акъ киштигим, майна, чыгъып келеди. Ой, Акъчыгъым, Акъчыгъым, къар жуммакъчыгъым! Башха киштиклеге ушайса. Ариу жюрюй билесе, башынгы бир къужур ойната... Кеси да бир ариучукъ болуп турады. Бюгече балала табарыкъ болур,

Аллах айтса. Мени суйген жанчыгъым, жа-
ныуарчыгъым! Ох этеме Акъчыгъым бла!»

Акъчыкъ алай бош киштикчик туйюл-
дю. Айканы къайгъысын чачады, нёгерлик
этип. Айка анга заманында аш береди, жу-
уундурады. Бирге телевизоргъа да къарай-
дыла ала. Айка анга къаллай бир иги бол-
са, ол да анга аллай бир ийлешеди. Бир бир-
лерин ариу ангылайдыла.

Омарны киштиги эди Акъчыкъ. Жолгъа
тебирей, аны Айкагъа нёгерге ол кеси къой-
гъанды.

— Акъ зат женгил кир болады, — деген
эди кыз.

— Къоркъма, Айка, керти тенгликни
халы тюрленмейди. Хар заманда акълай
къалады, — деген эди жаш да.

Айтханыча, Акъчыкъ акълай турады.
Омар кеси не болду ансы?! Къайдагъысын
билсе, кишиуун да элтип барлыкъ эди Айка.
Чекден ётюп, тыш къыраллагъа кетип къал-
гъан болурму? Чекден толуду тегерек. Къы-
ралла да кепден-кеп бола барадыла. Жашау,
не эсе да, бир да тюзелмейди.

Айка уа сагъыш сырындады биягъы.

«Жаным, Омар, сени бир чек да тыймаз.
Бир затдан да къоркъмайса. Жаланда сен
къоркъгъан къуру отоу эди. Отоунг къуру
болдукъ туйюлдю, къоркъмай кел! Не иш
мажарып айланганындан хапарсызма,
алай ахчанг а хар заманда эркин эди. Кеп
да турмай, кесинге жарагъан мешина къу-
рагъан эдинг. Шахар ортасында тынгылы
фатар сатып да алдың. Бир кюн а, ышара-
ышара: «Айка, хар айтханынг болуп бар-
гъан заман келгенди. Энди манга самолёт

бла кеме керекдиле. Кёкледе учарча, те-
бгизледе жюзерча. Андан сора сени анама
келин этерикме», — деген эдинг. Сени ме-
шинангы самолётдан не башхалыгъы бар
эди? Жаланда къанатлары жокъ эдиле
ансы...»

...Айка, къарангы отоуда киштигини
макътыргъанын эшитип, ары кирди. Къара-
са — Акъчыгъы балачыкъла табып. Аланы
кёрюп, Айка бек къууанды. Киштикни къою-
нуна алды да, башын сылай, сабийлигинде
бешик жыр эсине туюшуп, айтды:

— *Бёлляу, бёлляу, бёлляу,
Кишиууму бёлейим.
Бёлляу, бёлляу, бёлляу,
Омар келип кёрейим...*

«Ох, жюрегим, жюрегим, — деди сора ке-
сине, — ёмюрде болмагъанча, нечик ачы-ачы
чанчады. Эркин солуу алыргъа да къоярыкъ
туйюлдю. Ундурукъгъа бир тыяналсам эди.
Кишиуларыма къарарча, бёлляу жырчыкъ
айтырча къарыуум да къалмагъанды. На-
сыплы кишиуум, сакълагъаны жокъ. Бала-
чыкъларынг тегерегине жыйып, ырахат со-
луйду. Жарыкъ туюшле кёреди. Табийгъат-
ны жоругъу алай болур. Адамныкы уа
башха туюлю.

Керекми эди Омарны быллай бир сакъ-
ларгъа? Не кёрдюм мен жашауумда? Не
тапдым?

Омар келеди деп, аны сакълай, аллына
къарай, кёз жауларымы бошадым, жарлы
мен...»

Танг атхынчы да ёчюлмей турду Айка-

ны фатарыны чырагъы. Аны жан жылыуу тохтагъан мекаямын Акъчыкъ сакълап къалды.

Ахлулары, жууукълары келип, Айканы туугъан элинде асырадыла. Ол кюн тийреге дуняда болмагъанча бир ариу къар жауду.

Омарны юсюнден а жюз тюрюлю халар жюрюйдю.

— Мен аны Америкада кѳргенме,— дейди биреу.

— Ол болса, Европада боллукъду,— дейди башхасы. Дагъыда биреу:

— Омар, юйдегили болуп, Россейде жашап турады,— дегенни айтды.

Айканы къарт анасы уа, байрым кюн сайын агъач саплы челегин кѳтюрюп: «Аллах къызчыгъыма, жаннет чыпчыгъыма, жаннет аш этсин»,— деп, юйден-юйге кире, тийреге бѳленген жумуртхала юлеше айланады.

БИР УРТЛАМ СУУ

Жашил дуня

Ал тотур ай. Расул, жер ѳнчелеучю таягъы бла узун-узун атлап, кюн бетли сыртны жашиллигин жырып барады. Эртте келген жаз башы аны ызындан къуугъанча ашыкъдырды.

Расулну жюрегинде жарыкъ жыр айтылады. Жырына къайсы сабанда къаллай битим себиллигини сагъышы эжиу болуп къошулады. Ол, Жылы суучукъгъа жетип, аны юсю бла секирип ѳте башлагъанлай, бир бел-

гисиз кюч жашны жерге жыкъды. Кюнню жутханча, ичин иссилик алды. Кеси да гитче кюнчюклеге юлешинип баргъанча болду.

Расулну ахыр эшитгени: «Агрономну эси ауду»,— деген сѳзле ѳдиле.

Суу анасы

...Расулну саусузланы юйюне жетдиргендиклерине, ол алыкъа эсин жыялмагъанды. Дохтурла, къолларындан келгенни аямайын, аны дарман-дары бла мажардыла.

— Аллах айтса, сау къалыр. Бир кесекден къызыуу селейирге керекди. Иги болмаса уа, эрттен бла сахаргъа ашырыбыз. Анда операция этерге тюшерикди,— деди врач.

Ауругъанны отоунда барын да шошлукъ алды. Ол шошлукъну Расулну анасы Жансуратны эшикден кире келген мудах, тарыгъы ауазы бузду:

— Ой, мен къыйынлы, жазыкъ балам! Алтын терегим. Тау къушум. Не болуп къалды?

Дохтур, ауругъан жашны жюрегине тынгылап:

— Жюреги игиди. Жукълап турады. Суу ахырда бермегиз. Суу ичирирге жарамайды,— деп, къуллугъун тындыра, чыгып кетди.

Жансурат, жашыны тер басып тургъан бетин къол аязы бла сыйпап, жанында олтурду.

— Хариб'а, не болгъанды? Жаш адам. Суу ичерге жарамагъан не аурууду?

Ала бла бир палатада тургъан Забида кыйынлы ананы кезюне соруулу къарады.

— О мени Аллахым, кечгюнчюлюкню аурууу. Акъылбалыкъ болмагъан сабийла ачылыкъ къысханда, уулу хансны ашагъан эдиле. Гюняхсыз сабийле... Ёлгенле да болгъандыла. Визни жашчыкъны уа ол кюнден бери ичи бузулгъанды. Аш-суу жарашмай къалады. Жашыма суу ичерге кыймагъан. Суу анасы жюрегими кыуу этгенди. Туугъанында окъуна кыум бла жуугъан эдик. Сууму бар эди биз тургъан жерде? Энди уа не ауруу болгъанын тохташдыралмайдыла. Кечгюнчюлюкню аурууу сау болмайды.

— Не бла кюрешеди кеси уа?

— Жашым будай ёсдюреди. Ишчи къолларына бир къара,— деп, анасы Расулну къолун къолларына къысды.— Гитче заманында ол: «Кавказда мен будайны кёп ёсдюрюлюкме»,— деп, абаданланы кёллерине жете, иги кыууум этдириучю эди.

— Биз сынамагъан не къалды?! Ол бушуудан кыйнайдыла мени да кёз жашларым. Ма былайда мени да баш ием кечгюнчюлюкде кёрген кыйынлыгъын тешек этил жатады.

Жансурат, кёз сууу ботасын толтуруу жашыны бурма чачын тюзетирге кюрешди. Сора, терен ахсынып, намаз этер кыйгъыгъа кирди. Белинден ботасын тешип, отоуну бир мыйюшюнде полгъа жайды. Къоллары алгъа тутуп, жашына дарман алыргъа узалгъанча, тилек этди. Кёп жылланы ауурлукъгъа чыдап, онгсузлукъ татып тургъан сакларын кече ауарасына женгдирмей, намазлыкъгъа сыйындырды. Ёрге къопса, жети

кёкден себеплик излегенча кётюрюледди, энишге ийилсе, жюреги жер тенгли бола, ботасына къапланып, жерни кючюнден саусуз жашына саулукъ тилейди. Сол жанына къараса, кыймсыз болуп жатхан жашыны акъ учхун бетин кёреди. Онг жанына къараса да, аны сыфаты кёз аллындан кетмейди.

Намазлыкъдан тургъанында, ананы бетинде тохтап къалгъан жилимукъ кезлеулери накъут-налмас минчакълача жылтырай эдиле.

Тауусулмагъан кече

Жансуратны дарман ийиследен кёлю чыгып, терезени чууакъ кечеге ачды. Тышына болгъан таза, ариу хауа отоуну толтурду.

— Теркирек таугъ атса эди. Шахаргъа металсакъ эди. Айны жарыгъына кёре уа, алыкъын иги кесек заман барды.

— Ой, сен бир уллу игилик кёргюн. Ханы тазалыгъы да дарманды. Таза хауаны атыуун унутуп, айбу дорбунга киргенча, дуругъанга къарагъанлы къаллай бир заман озду,— деп, Забида аны ишине ыразыгъын билдирди.

Жансурат жашыны къатына олтурду. Терезеден ургъан шош аязчыкъ Расулну чачын кыймылдатып, агъаргъан бетин сыйпай ётгенинде, анасына ол эс жыйгъанча кёрюндю.

— Суу,— деди Расул, кыургъакълыкъ къысхан эринлерин аз-маз кыймылдата.

— Жашым, ауруунгу мен алайым, кетгендиле таугъа, шауданнга.

Анасы, ботасын суу жугъу этип, жаныны бетин сюртдю. Жангыдан аны санларыны кызыу алганнга ушатды.

— Аллахха шукур, селеше башлагъанды. Жаш къарында таш эрип дейдиле. Жашлыкъ да дарманды. Къартха дарман жокъду ансы. Энди уа жарсыма, эгечим. Бир ажымсыз, игиге айланганды. Сууукъ жумуртхагъа жан сала билген Аллах бу онгусуз инсаннга да кюч-къарыу берир.

— Оу-шау бола, журтубузгъа жыйылдыкъ. Алай хар зат да биз скойгенча болушкъалмады.

Расулну анасы Забидагъа тарыгъыулары аны айтып башлады:

— Къалай да биз туугъан жерибизге жыйылгъан эдик. Мени уа бир харип эгечим барды да, бюгюн да бери кечалмай, термиллип айланады. Ёлгенлеге сукъланганлаз жашайды. Анда юю, юйдегиси, жетген жашлары, кызылары, туудукълары. Мында уа туугъан жери, эли, ахлулары, сабийлигини илишанлары. Темир жолдады ёмюрю. Ошдан сал да кел. Бир-эки кече къал да кет. Бизден да бошады, кесинден да бошады. Ненча жыл, жюреги эки болуп, не анда, не мында басылалмайды, жазыкъ. Кеси де къарыусуз болгъанды.

Забида кеси сагъышларына бёленди.

— Суу...— Расул, къолун узатып, кёл селеширге къарыуу жетмей, шошайды.

— Сенден алгъа ёлейим, балам. Кезлеуге кесим барып, алып келейим. Бу адамла кечикдиле не эсе да.

Жансурат, столда суугъа эси кетип, сагъышха къалды. Бир къолу бир къолун тыя:

— Ий, эгечим, къалай этейим? Берипми къояйым сууну, аллай бир термилтмей?— деп, ары таба узалды.

— Угъай, угъай, Аллах сакъласын, врачла айтханны эт, маржа. Ала айта эселе, бир зат билип айтадыла. Не да эт, тёз. Бангы жаны сау къалыр ючюн, неге да тёзгерге керекди. Тёзген теш ашайды,— деп, Забида Жансуратны къолундан къадалды.

— Быллай узун кечени да ким кёргенди?..

— Бир кесек кёз кысармы эдинг? Жанынг тынчайгъан заманда. Тозурагъанса. Арыгъанса. Ауругъаннга мен да кёз-къулакъ болурма. Къоркъма. Танг атаргъа да кёп къалмагъанды.

Забиданы сёзлерине алданып, Жансурат, шинтикге олтургъанлай, санларына бир жериллик келип, эки къолун да ботасына чулап, башын да инбашына таяндырып, къалтыды.

Къургъакълыкъны тюшю

...Расул бла атасы кыйыры-чеги болмагъан къум тюзде, къадалып, жер къазадыла. Кюн бек кызыуду. Былайгъа суу тамычы таммагъанлы, кёп ёмюрле ётген болурла. Жансурат, аланы этген ишлерине сейир болуп, кёкге ёрлеп, башларындан къарады. Бир заманда къургъакълыкъ кысып, саргъалып, кысты-кысты жарылып тургъан жерден чокъуракъ, таза, сууукъ суу уруп, башына чыкъды. Атасы къууанчдан толду. Жашы да бек жарыкъды. Расулну кюн кый-

дюрген бетинде, ышаргъаны, кюлгени сайын. чыммакъ-акъ тишлери буз минчакълагъа ушайдыла. Шауданны сууукъ тамычылары кьолларын сууукъсурата, атасы, агъач аякыны суудан толтуруп, жашына узатды. Расул аны кьолуна алып, кыызгылдым эринлерине элте башлагъанлай, Жансурат: «Угъай ичирме, ичме»,— деп, Расулну тыяр муратда кьолун алгъа атды...

Алай бла, кьолун ундурукъ кьулакъгъа уруп ачитханьндан элгенип, Жансурат уянды. Тегерегине сакъ къарагъанында, жашы тынч жукълап тура эди. Ананы жюреги асыры кьаты тепгенден, кьабындан чыгъыпмы кетеди дегенча болгъанды.

— Тюшмю кёрдюнг, нек элгендинг, эгечим?— деди Забида.

— Угъай, бош алай. Ярабий, быллай кюнюмде ол да нек келиучю болду?— деп, Жансурат биягъынлай терезеден жулдузду дуниягъа къарады.

Энди кече керти да тангга кесин хорлата башлагъанды. Дуния экиге бёлюнгенди. Табийгъат да жукъусундан аязгъаннга ушайды. Жулдузла мутхузланнгандыла. Айны жарыгъы да, кьарт ыннаны сары нартюхден гюттюсюча, бир кезиуде жутулуп, тау тёппелени башлары кюнню биринчи такъларыны жарыгъындан кыызардыла. Жайны кьудуретине нюр тёкдюле. Къанатлыла эрттен жырларына кёчдюле.

— Аллахха шукур, танг атады. Сакъларгъа кёп къалмагъанды.

Забида, жукъу басхан кёзлерин ууа. аязыргъа кюрешди.

Къум жауун

Расул кёзлерини мылы кирпичлерин дуниягъа ачаргъа суйдю. Къалай эсе да бир себеплик келип, кьолун, аягъын кымылдатды.

— Ай,— деди ол.

— Я мени Аллахым, сен болуш балама! Сау бола тебирегенди. Огъесе, айнымы эсине тюшюргенди, ауруууму кыйнайды?— деп, анасы сагъышлы болуп, жашыны кьатына терк окъуна жууукъ барды.

— Суу,— деди Расул, эринлерин от алып.

— Ий, Аллах, къалай этейим? Сууну уа къалай берейим?!.. Дохтурла не айтырла? Суу ичиреме деп, бир хата этип кьойсам а?!

— Аллах тёжюм берсин жанынга.

Забида Жансуратны жарсыууна не сёз, не иш бла болушалмагъанына, бир терслиги болгъан адамча, кёжюне мудах къарады.

— Э кыыз, ангыламадым. Бу жол ай да, суу да деди. Айсулуну эсине тюшюре эсе да, билмейме.

— Ол дегенинг а неди?

— Къоншу кыызчыкыгъа айтама. Школда окъууларын бирге бошагъан эдиле. Бюгюнлюкде да бир бирге чам, лакъырда эте жашайдыла.

— Айсулуму дейсе?

— Хау. Атасы, анасы кёчгюнчюлюкде кьазахлыладан кёрюп атагъандыла аллай атны.

— Абаданла бла тенгликде кыйынлыкъ сынап айланган жаш тёлю. Бизде жюрек тынчлыкъ болмагъан жерде алада къайдан болсун?

Расул, эси к'айтып, акъылын башына жыярг'а кюрешди. Тёгерекге кёз жетдирди.
— Анам, суу,— деди.

Жансурат, жашыны бетин этеги бла сюрте:

— Ма, бусаг'ат келтиредиле, жаным. Гара суу алырг'а кетгендиле. Аллахха шукур, кёп к'алмай сыйлы танг да атады. Кюн да жангыдан дуняг'а жарыкь бетин ачады. Жаратылады, Аллах айтса, жаратылады.

— Кюнмю дейсе?! Анам, кюн тутулса. мен кюнюнгю жарытырма, ай тутулса уа — кеченги.

— Айны, кюнню тутулг'анындан да Алах сакъласын.

— Ай тутулг'анда, сени тазны к'акъг'анынга жетмейди аланы спутник бла кёкге учханлары.

— Солу, жашым, солу. Жарыкь жулдузум!

— Кёкде жарыкь жулдузла кёпдюле. алай а, сен... Сен ёмюрледе кеч мени, анам! Анам, экибиз бирге жюз жыл жашарыкьбыз да, уг'ай, минг жыл, уг'ай... Мен аллай бир заман жашарг'а сие эдим...

— Жукъла, балам, умутунг тюшонгде толлукъду. Тыялмаз аны бир кюч да. Муратына жетген насыпды. Алайды, алай, эки да, юч да. Тынчай, кёп селешеме деп, к'арыуунгу тас этме, маржа.

Жансурат, жашыны сёзюн, халын да тап кёрмей, не айтырг'а да билмей, арсарлы болду.

Расул селешгенин к'ойду...

Анасы, аны жүрегини тохтаг'анын сезип, кёзлери к'арангы этип, аякь тюрюнден

жер саулай тайып барг'анча болуп, санлары тутмай: «Уг'ай, жашым!..» — деп, юсюне к'апланды. Ол жашына мутхуз, исси к'ум жауг'анын кёрдю. К'ум асыры терк к'уюлг'андан, Расулну ундуруг'ун жабарг'а жетгенди. Анасы к'оллары бла жан к'азауат этип, аны ауур к'умну тюрюнден чыг'арырг'а кюрешди. К'умну төрт жанына чачады. К'умну уа жауг'аны кёпден-кёп бола барады.

Айсулу

К'ыйынлыг'ын кётюралмай к'алмасын деп, бир талай адам, Жансуратны к'олтуг'ундан кирип, башха отоуг'а алып барг'ан кезиуде, эшик юсюнде Айсулу к'ююнунда гара суулары бла сюелип тура эди. Ол аланы, жан дарманны бергенча, чыгып келген адамлаг'а узатды. Алай суу к'айг'ылы болг'ан чыкмады.

Расулну юйге келтирдиле. Юйню ичинден дуняг'а жаланда Жансуратны жияг'ан тауушу бегирек эшитиледи.

— Оу ананг, шау ананг, сенден алг'а нек ёлмедим? О мени Аллахым, барыбыз сени к'олунгдабыз. Барыбыз сени аллынга барлыкьбыз. Буюрг'ан к'адарынга, этген жазыуунга да сыйынама. Алай бир зат жүрегиме к'ыйнайды, тарайды, к'урутуп барады. Табалмайма кеси кесиме кечгинлик: жашым «суу» дегенде, нек бермедим мен анга ол уртлам сууну? Суу деп к'аллай бир

терилди? Къаллай бир термилди? Къаллай бир тиледи?

— Ажым этме, Аллахны буйругъу алай болур эди. Талама кеси кесинги. Ичер суу тауусулгъаннга амал жокъду,— деп, Забида Жансуратны жюрегин жапсарыргъа кюрешди.

Расулну асыраргъа деп, арбаздан алып чыккыгъанда, жайгъы жауун ууакъ-ууакъ себеледи. Аякъ тюпде жерни жумушакълыгъы сезиледи.

НАНЫКЪ БЛА АЙЫУ

Окъуу жыл бошалды. Студент тенглерим юйлерине ашыккыдыла. Самолётка билет алып, мен да Минводха учама. Ашыгъама анама, Наныкъ аммагъа, алма терегим чаккыгъанын кёрюрге — тансыкъ болгъанма туугъан жериме.

Танг белги бере, элни къыйырында таксиден тюшюп, тегерекни тансыкълай, жаяу барама. Къалай сейирди адамны туугъан жери! Саулай эл мени сакълагъанча кёрюнеди. Жарыкъ, таза эрттенде ышаргъаннга ушаттым кесин да.

Эл Гум ёзенни аягъындады. Къобанны сууу бла эрттениги чыпчыкъланы жырларына бёленипди ол. Машина, адам кёрюнмейди. Элим бла кесим. Токъмакъ Къаяны къатында кишенленген атла отлайдыла. Сыртларында жангы туууп келген кюнню жарыгъы ойнайды.

Юйюбюзге элтген орамгъа бурулгъанлай а, кесим да билмей тургъанлай, сабий

заманымдача, юйюбюз таба чабарыгъым келди. Алай а юйге жетгинчи, Наныкъ амманы арбазында агъач къалауур Айыу аппаны агъач чархлы арбасын, анга жегилип тургъан Къаракечни эслеп, ары бурулдум. Тубан да, мен сабийлик кюнюмден бери таныгъан Тубан, Айыу аппаны аккылы ити, арбазда тура эди. Айыу аппа бла Наныкъ амма, агъач тапчаннга олтуруп, сёлеше тургъанларын кююп, манга ышарып къарадыла. Аланы ышаргъанлары заман, таула ышаргъанча кёрюндю манга. Къатларына, тапчаннга чаккырддыла. «Бу тапчаннга не жаууна, не жылла къарыу этмезле. Къаты агъачдан скойген адамына скойген къолла ишлегендиле»,— деучю эди Наныкъ амма мен сабий заманда.

Къыш, тапчанны юсюне къар жауса, чунгуру алай бек кёрюнмейди, жауундан сора уа алайгъа суу жыйылады. Наныкъ амма жылы, зыбыр къоллары бла чунгурну сыйпап, хар заманда кирсиз тутады. Тапчанына сакъ болгъанлай турады.

Бу къарт тиширыуну бош туруп кёрмегенме. Ма бююн да учругъу къолундады. Ол ийирген халыны Жерни тегерегине талай кере чымаргъа жетерик болур, эшта.

«Москвачы къонагъыбыз, москвачы къонагъыбыз»... Тансыкълап, эркелетип бошгъанларында, Айыу аппа:

— Жер тюрюнде жюрюген эшелонлагъа мингенмисе?— деп, сейиирсинип сорду.

— Хау, хар кюнде да керек болады алагъа минерге.

— Жерни тюрюу бла жюрюгенлени юслеринден сёзде айтыучу эдик. Энди ол кер-

ти болду. Жер юсю тарлыкъ эте болур.— Аппа, башын кымылдата, оюмун айтды.

— Балам, сен эшитгенми эдинг бутуму сындыргъанымь?— деп сорду Наныкъ амма да.— Сени жауунг да төшекден къарасын. Ёмюрюм ауруу не болгъанын билмей жашап. Төшекке тюшгенимде... Кымылдап турмансанг, не жашауду ол?..

Юйге, анама ашыкъсам да, къартланы хапарларына да тынгылап, сорууларына да жууап берип, иги кесек заманны олтуруп кетдим.

Арбазыбызда анамы кёрюп къууандым. Жерни арасы ананг жашагъан жерде болгъанын жюрегим бла сезе, анамы къучакъладым. Мени келгеними билип, къоншутийре да жыйылдыла. Барыбызны да юйге чакъыра, анам ушхуур къайгъылы болду.

Жайны хар кюню биргесине келтирген юй ишлени эте, анамы жумушларын тындыра, ортадан бир талай кюн озду. Ингирлени биринде уа Айыу аппаны, Къаракечни жюгенин да бошлап, келе тургъанын кёрдюм. Эшек кеси уста биледи жолну дуппурун, чунгурун да. Аппаны юйюне элтмей, Наныкъ амманы юйю болгъан орамгъа бурду эшек арбаны... Наныкъ амма да, аланы келгенлерин сезгенча, чыгып, тапчаннга олтуруп тура эди.

Бу эки адамны байлагъан неди? Жаш заманларында суйгенле болгъан болурламы? Алай эсе да, ол сезим ёмюрлюкге къалай къалгъанды? Не уа жазыуну къолундан къалай келгенди быллай адамланы насыпларына чырмау болургъа? Хар кюн сайын жаш

сёзюбюзню, баш сёзюбюзню айтайыкъ деп тюбеше болурламы?

Къужур сагъышларым бир бирин къууа, къарт бла бирге Наныкъ амманы арбазына кирдим. Къаракеч, келип, аны къатында тохтады. Акъыллы кёзлери бла аммагъа неле эсе да айта, Тубан, акъырын секирип, арбадан тюшдю. Наныкъ амма, арбазгъа киргенлени къайсысын да сансыз къоймай, саламлашып, Айыуну, мени да юйге чакъырып, ит бла эшекке да неле эсе да айтды.

— Биягъы сен Къаракечни хамутуну тюбюн иги кысаргъа унутханса,— деп къошду ол, аппагъа айланып.

— Алаймыды? Ма биягъы сени да хунангдан таш тюшюп турады.— Кюле, аппа ташны орунуна салды.

— Элни башчысына айтсагъыз, не уа элде адамла къайсысы да болушурукъдула, Наныкъ амма, санга жангы юй, жангы хуна ишлерге.— Ол сёзле бла мен да ушакъгъа къошулдум.

— Мени юйюм жангы юйденми аманды? Жангы юйде артыкъ насып табармамы дейсе? Адамларым келип, жангы юйню, хунаны кёрюп, танымай кетселе? Алайсыз да ёмюрюм алларына къарап жашайма. Былайда ёлгенлерим бар, былайдан ашыргъанма, былайда сакълайма. Аллах айтса, келикдиле бары да, балам.

Амма кёзлерин къайры эсе да чыракъ ийди. Сакълагъан жылларын, адамларын эсге тюшюре болур эди ол.

— Аталары, урушха кетерге тебиреп, таудан — ишден келирибизни сакълаучунгча, аллыбызгъа къарарса деп ишлеген эди

бу тапчанны, — деди амма, бираздан эс жы-
йып. — Абадан жаш бла ол бирге кетген эди-
ле кѳазауатха. Бир бирине кѳз-кѳулакѳ бо-
ла турурла деп, жюрегими басып ашыргѳан
эдим аланы. Ала бла бирге аталарыны тенги
Айыу да кетген эди, — деп, кѳатында олтур-
гѳан аппагѳа кѳарады. — Бир кесекден экин-
чини да ашырдым, ючюнчюбюз а кеси кѳа-
чып кетген эди. О, балам, кѳышны чилле-
синде бир бири ызындан юйюме ючюсюню
бушуу кѳагѳытлары келдиле. Жаууму юй-
юне да кирмесинле ала... Юйдегими кѳал-
гѳаны, кѳыз сабийчикле, Азияны кѳум тюз-
леринде кѳабылдыла. Жутулдула. Тас бол-
дула... Гитчеден а бюгюн да хапарсызма.
«Сау кѳал» демей кѳачып кетгенине уялып,
бугѳунун айлана болурму? Тюшюмде да ала
бла кѳрмейме. Бир заманда ма бу жарлы, —
деп, Айыуну кѳргюзте, ахсынды Наныкѳ, —
кѳюрегинден ауур жаралы болуп келди.
Андан бери бир бирибизге кѳз-кѳулакѳ бола
жашайбыз. Белибизни тюзетмей, тапханы-
бызны кѳазауатдагѳылагѳа тежел кюреше
эдик.

Айыу, кѳзлерин жумуп, башын гулоч
таякѳны тутхан кѳолуна салып тынгылайды.
Кѳаракеч бла Тубан да, Наныкѳны сѳзюн
ангылагѳанча, анга кѳарап симсирейдиле.
Ким биледи, амманы бу хапарын ала бирин-
чи кере эшите болмазла, кѳулакѳ ийип ты-
нгылайдыла.

— Эй, биз сынагѳанны жауум да сына-
масын, — деди Наныкѳ, ѳрге тура. — Юйге
келигиз, кел, балам.

Сейрди адам. Адам тѳзмезлик жукѳ
жокѳ кѳреме, толу юйдегисинден адам кѳал-

май кетген ана жумушакѳлыгѳын, халал-
лыгѳын да тас ѳтмегенди. Башыма бу оюм
келе, амманы ызындан юйге кирдик.

— Шо бир ауузланыгѳызы, кесим ѳтген-
ме, — деп, ѳмюрледен бери тиширыуну, ана-
ны ѳм сыйлы кѳууанчын — ушхууургѳа ча-
кѳырыуну — жарыкѳ кѳлю бла мажарды.
Наныкѳ амма тепсиге салгѳан нартох гыр-
жын, гоппан бла айран жюрегиме ары дери
билмеген бир сезимле келтирдиле. Юйде
затла бары озгѳан заманны ызлары ѳдиле.
Наныкѳ амманы жаш заманындан кѳалгѳан
огѳесе ол насыплы ана болгѳан жылладан
тургѳан затла дерге керек болур.

— Кесинг да олтур, Наныкѳ амма, бизни
бла, — деп, Айыу аппа арлакѳда тургѳан
гитче шинтикчикни бери тартды.

— Угѳай, мени кѳююгѳуз, сиз ашагѳызы,
сиз ѳр кишиле, — деп, Наныкѳ хант юйден
тышына чыкѳды. Бир замандан кѳайтып
келип:

— Арбазда ѳкисине да аш берип келе-
ме, — деп, адамланы юслеринден айтханча,
Кѳаракеч бла Тубанны да унутмагѳанын
билдире, келип, туурабызда олтурду. Гыр-
жынны кесерге бичакѳны алгѳанымлай:

— Нартох гыржынны бичакѳ бла кес-
генни кѳайда кѳргенсе, жигит? Аны кѳолунг
бла сындырыргѳа керекди, — деп, аппа, кѳз-
лери кюле, манга кѳарады.

— «Кѳарт кѳююнунда кѳалач» дегенлей,
мен санга кесимча кѳарт болгѳан бичакѳны
кѳргюзтейим.

Аппа белинде тагѳылып тургѳан артыкѳ
улуу болмагѳан бичакѳны, кѳынындан чы-

гъарып, аллыма салды. Ол керти да сейир эди: жютюбурун, учу бурулуп, ичине къарагъанча. Сабында алтын суу ичген къанжалчыкъладан араб тилде харфла, бир тюрлю жылтырагъан ташчыкъла.

— Къачан, ким этгенди муну?

Аппагъа, андан да бег' а заманга соргъанча, ауазым тас болуп, шыбырдап сордум.

— Ал, санга береме, — деп, къарт, таукел айта, къынын да аллыма салды. Мен жукъ айтхынчы, дагъыда: — Манга да къарт атам саугъагъа берген эди атха биринчи кере миннгенимде, — деди.

Асыры жунчугъандан, не этерге билмей, ёрге къобуп, ызыма олтурдум.

— Ал, ал, жашым. Келгенинг сайын бизни, къартланы, унутмайса. Санга берирге эди, тейри адамы, муратым. Иги болду бюгюн тюбегенибиз. Сен аны сансыз этмезлигинги, атмазлыгъынги билеме. Санга къалса игиди. Манга багъалыча, санга да алай болсун. Терс затха хайырланмазынга ышанама.

Бир хапардан бир хапаргъа кече келип, Айыу, жангыдан тылпыу алып, суйген ишини юсюнден сёзюн башлады:

— Ёмюрюм агъач къалауур болуп ишлейме. Бюгюнюм да алайды. Къууанчым, насыбым да ол болуп жашагъанма. Табийгъат бизни баурубузду. Агъачны, сууну солуун эшитирге, сезе билирге керекди. Жашым, ташха-суугъа, жулдузлагъа, жюрегинге тынгылаучу бол. Жерни суй. Ол бизни экинчи анабызды. Тапхан анабызны кёкюрегинде ёсюп, кесибиз жюрюрча болсакъ,

жерни баууруна атлайбыз. Табийгъатха жумушакълыгъынг болса, адамлагъа къатылыкъ этерик туйюлсе. Агъачда ётсе да жашауум, ол сени къолунгда бичакъ бла бир бутакъны керексизге кесмегенме. Чыбыкъ ёсдюрмесенг, къазыкъ тапмазса...

Бир талай заманны биргелерине олтуруп, жарыкъ, мудах хапарларына да тынгылап, ангыларгъа излей, къартланы кёзлерине кезиу-кезиу къарадым.

Айыу деп нек атагъан эдиле аппагъа? Табийгъатны сакълаучу болур эди деп. Амма уа — Наныкъ. Сейирди. Сейирди дуня.

Мени сагъышымы аппа бёлдю:

— Сен тамбланы кетесе? Ахшы жолгъа. Эслеп айлан. Иги окъу. Атанга-ананга аман айтдырма, кесинге айып келтирме. Миллетинги унутма. Заман а... Аны адам ызына къарап кёралмайды. Ол ётген ишледе, къууанча, жарсыуда къалгъанды, алада танылады. Иги ишлерингде къойсун ол ыз, жигит, — деп, манга, аммагъа да, ахшы кечели къал, Наныкъ, дей, арбасы таба тебиреди.

— Наныкъ, эшикге къылычны салыргъа унутмагъыз, — деп, мен да аллыма атладым.

Айыу аппа ышарды. Амма уа:

— Эшта-эшта, балам. Жашауумда не кирит, не къылыч салмагъанма. Ары-бери кетсем, Ныкалайны заманыдан къалгъан бир кирит бар эди да, аны эшикни юсюне илиндирип кетиучю эдим, энди уа ол да жокъду. Кирит — адамны бети. Бети болмагъаны жукъ да тыярыкъ туйюлдю.

Эрттенликде уа узакъ жолгъа хазырлана, тюберик адамларымы жокълай, арбаздан

чыкъдым. Орам бла ётүп бара, Наныкъ ам-маны тапчаннга олтуруп, жолгъа къарап тургъанын эслеп, арбазгъа бурулдум. Москвагъа не бла, ненча сагъатда кетеригими айта тургъанымлай, Махмут, Айыу аппаны туудугъу, ашыгъыш:

— Аппа ауушханды, Къаракечни бошлай тургъанлай, жыгъылып, ёлюп къалгъанды,— деп, ызына айланып, гузаба кетди.

— Ким?! — деп, амма, секирип ёрге туруп, санлары тутмай, ызына олтурду. Эсин жыялмай, иги кесекни турду. Ол, жыйырылып, гитчечик болгъанча кёрюндю кёзюне. Арба тауушну эшитгенлей, кёзлерин ачды. Эки жилияму къ тамычы, жыякъларына жайылып, тюшюп кетмей, бетин жуудула. Къаракеч бла Тубан арбазгъа жетип тохтадыла. Мени да бир исси тугулчукъ тамагъымы буууп, сёлешир къарыуум болмай, амманы къоюнума алып барып, арбагъа акъырын салдым. Тубан, кёрдюнгмю болуп къалгъаны дегенча, башын да кётюрмегенлей, жангыдан улуду. Алай а аны амма эшитмегенча кёрюндю. Аппаны юйюне жетгенибизде, Наныкъны арбадан алама деп, мен анга айланыргъа, ол, сабийча, кеси секирип тюшдю. Айыу аппаны юсюне къапланып, Наныкъ тауушсуз сарнады. Ёлюкню сакълагъанла Наныкъны бери тургъузабыз деп къарагъанларында, аны да ахыр тылпыуу чыгъып тургъанын эледиле...

Самолёт жолуна жарашды. Кёз аллымда — ол къартланы огъурлу тюрсюнлери. Аланы ышаргъанлары, нюрло къарамлары. Наныкъны къарт тенгини юсюне къапланып жилиягъаны, аны ахыр жилиямугъу ап-

паны кёкюрегин жибитгени да кёз аллымдадыла. Алай а ала тюште болурламы?!

Мен эндиги жай келсем да, тюберге керекме алагъа, тюберикме. Ала мени жюрегимде суймекликни, кертиликни, халаллыкъны эсгермесича жашарыкъдыла.

АУАЗ

Къарындашыны ауазы къайта да келе тургъаны Хусейни жунчутду.

Хасан ёлгенли быллай халгъа тюшмегени себепли, не бла кёлюн алыргъа билмей, ол, бар къарыуун тауусуп, къужур таууш кесине чакъыргъаннга ушатып, энди мындан кёп мычымай, къарындашымы къабырына атлайнайым деген акъылны алды.

Хы, энди уа адам аягъы тынды ушайды деген заманда: «Аллах, сен жол бер, ким биледи, кечегиде не болады, не къалады, игигеми-аманнгамы тюбейме, сакълыкъда — къыйынлыкъ жоқъ», — деп, жанына бичагъын салып, юйден чыгъа тебирегенде да, ундурукъну башында тагъылып тургъан суратха къарады Хусей.

Суратны къабыргъагъа ким такъгъанын Хусей билмейди. Ол букъу басып тургъан суратны юсюне бармагъы бла сыз тартханлай, анда тейри къылыч кёрюндю.

Айсыз кечеди. Адам кёрюнмезча къарангы болгъаны иги эди деп, Хусей жолгъа атланды.

Хасанны ауазы да, бир бёлюмейин, бир тохтамайын, жанына себеплик бермегенлей, жолоучу нёгерича, Хусейни биргесине бар-

гъанлай турду. «Хасан, Хасан, кесинг дуниядан кетгенлигинге, ауазынг а тюрленменди. Арадан къаллай бир жыл ётсе да кёп адам ауазны ичинде айырлыкъма ёнюнго. Танырыкъма, тансыкълап сёлеширикме. Кесинги да хар кюнде эниклеп жашайма. Кёп заманны къабырынга келалмай тургъанма. Обаладанмы къоркъа эдим, билмейме. Алай а бир кюнню да санга сорууум къурумагъанды. Нек?.. Нек?.. Нек ёлдюнг? Къалай болуп къалды алай? Сен жашап, мен ёлюрге керек эдим. Не уа, жарсыуунгу менден жашырып, биргенге алып къалай кетдинг? Къыйынлыгынгы айтсанг санга болушур, сени ангылар, жанынга себеп болур бир адам чыкъмазмы эди?! Бюгюн, жукъ да билмей тургъанлай, ауазынга келгенине бек къууанганма. Мени сорууума жууап, жүрегиме хошлукъ бериринге ышанама, къарындашым», — деп, Хусей, кеси кеси бла сёлеше, айтхан сёзлерин Хасанны ауазына жууап къайтаргъаннга ушатып. жол узуну «нек? нек?» деген соруууна жууап табалмай, аны бла биргесине баргъан ауаз бла кюрешеди.

Къабырлагъа жетерге, Хусей, жиягъан таууш эшитип: «О мени Аллахым, къарындашымы сёзю энди уа жиялугъа нек кёчдю?» — деп, не этерге билмейин, къутуруп келген суудан бир жанына къачханча, кесин къаягъа къысды.

Ол бугъуннганы бла бир талай заманны турду, бир кесекден а жашчыкъ бла къызчыкъ, бир бири къолларындан тутуп, дупурдан ёрге чыгып келгенлерин кёрдю. «Ярабий, кимле болурла была уа, не айла-

надыла кёз байланнган заманда сыртда? Жашчыкъгъа уа не болгъанды, былай кемсиз жиярча?!..» — деп, эс ийип къарагъанында, къоншу сабийле болгъанларын танып, къаядан айырылып, аллы сюрем атлады.

Жашчыкъ, Хусейни кёргенлей, андан да бек жияп башлады. «Мен Хусейме, сизни къоншугъузма, къоркъмагъыз, не айланасыз кесигиз да кечегиде?» — деп, аладан хапар сорду. Жашчыкъ сёз ангыламагъанлыкъгъа, къызчыкъ, Хусейни танып, къарындашчыгъына кёл этдире, нартых сабанда ийнеклерин излеп, тапмай келгенлерин айтды.

— Къарындашчыгынгы уа не болгъанды, быллай бир нек жиялайды?

— Ызыбызгъа къайтып келе тургъанлай, къарындашым къабырлада бир адамны кёрюп... Кесин тыялмайды... Ариу айтып кюрешеме, аны ючюн жиягъанын къоймайды. Тыялмайма бу жияуукъну. «Ызыбыздан келип турады», — дейди, мени да эсими алып. Мен кёрген зат а жокъду, менден къоркъгъанмы этеди?! Огъесе, муну кёзюнеми кёрюнеди?! Билмейме. Сора бир заманда «тас болду» деп да бир айтды... — Эгечи айтып бошагъынчы, къарындашы, аны сёзюн бёлюп:

— Мен жиямайма, ким айтды мени жиягъанымы?! Жиягъан мен эсем, кесим да билмегенлей жияйма, — деди.

— Сора ма алайды. Жияла десем, мен жиямайма, башха адам жиялайды деп къояды, нек эсе да, — деди эгечи.

Хусей жашдан, къыздан къайсы тамата болгъанын ангылаялмай, кеслеринден сор-

гъанында, экиси да бир бирине оздурмай. бир аууздан: «Угъай, мен сенден эсе тама-тама, юйге барып, аннягъа сорурбуз да, кёрюрсе ол заманда»,— дей, ашыкъ-бушукъ эте, эл таба чабып кетдиле.

Хусей аланы ызларындан биразны къарап, къабырланы къабакъ эшиклерин ачып, Хасанны къабырыны къатына келди.

Хусей сёзюн башлагъынчы:

— Келдингми? Биле эдим келиринги,— деп Хасанны сууукъ ауазы эшитилди. Хусей тышындан жууап къайтаралмагъанлыкъгъа, аны жүрегинде айтхан сёзлерин дуня эшитирчады.

— Хасан, алай къалай болду? Ананг да санга къыйнала, жүрегинден бошагъанды. Гитче заманыбызда элни сабийи жууунуп, бир бирибизни къуууп, ойнап тургъан, алай уллу теренлиги болмагъан кёлде къалай келюлюп къалдың, къарындашым? Эсингдемиди ол кёлде башыбыздан тейри къылычны къарагъаны? Сора биз экибиз да ёрге-ёрге секирип, къолубуз бла анга жетгенибиз?!— деп, Хусей сёзюн башлады.

Хасан, Хусейден жууап сакъламагъанча, не уа, не айтырын толу билгенча:

— Мен санга бусагъат бир жангы зат айтайым. Виз гитчеликден бирге ёсгенликге, бир атадан... бир анадан туумагъанбыз,— деди Хасан.

— Нек айтаса алай, Хасан? Ёлюм къарындашлыкъны къуруталмайды,— деп, Хусей, Хасаннга селеширге эркинлик бергенча, тынгылады. Хасандан сёз чыкъмагъанына Хусей жунчуулу болуп тургъанлай:

— Асиятны келин этеми айланаса энди, Хусей?— деп сорду ол.

— Хау, алайды,— деди Хусей, быллай соруугъа къууаныргъа, къыйналыргъа да билмей.

— Анам а не дейди?

— Угъайы жокъду анамы да,— деди Хусей.

— Асиятны уа?

— Асиятны да.

— Сен а къалайса?

— Мен?!... Мен да бек ыразыма.— Хасандан ол сорууну сакълагъанча, Хусей анга къууанчын билдирди.

— Мен да сюе эдим Асиятны. Мен энтта сюе аны. Асият амалтын эки дунягъа да сыйынмай айланама, ангылаймыса, Хусей?— деди Хасан.

Хусей, не айтыргъа билмей, тилин жутханча, башына бир оюм келмей, эсин ташлагъанча, Асиятха юйлене тебирегени бла Хасаннга уллу заран келтиргенча: «Ишни былай болгъанын алгъаракъ сезген болсам, этеми эдим былай?»— деген сагъышда симсиреди.

— Асият мени эгечим болады,— деди Хасан.

— Къалай эгечинг? Э-ге-чинг?!— деп, Хусей басдырыкъланган тюшден аязгъанча сорду.

— Мен санга аны айтыр ючюн чакъыргъанма. Мени анам аны бизден жашырып жашагъанлыкъгъа, мында хар зат да къол аяздача ачыкъды, туурады. Бизни тукъумда эр кишилени ёмюрлери бек къысхады.

Аны кесинг билесе. Бирери бирер чурум бла дуниядан седирей барадыла. Сора буруннуг тукъумдан эр киши болуп мен къалама. Артда Асият тууады. Мени да тукъум-журт болмазлыгымы билгенча, тукъум юзюлюк суу къуругъанча къуруп, тас болуп баргъанын кёре, мени атам бла анам сени, Асиятха алышдырып, кеслерине жаш этедиле, бизни тукъумубузну да бердиле. Тыш адамны сабийини насыбы башха тюрлю болур деген мурадта, тукъумну тамыры юзюлюк къаламача, бизни ёзекни чагъарын, ёмюрлер сакъланырыгъын сени юсюнде кёрюрге илегендиле. Мен а Асиятны сюйюп тура эдим, бу ишледен хапарсыз болуп... Юйлене башлагъанымда, ання эшитирге да унамады Асиятны. «Кимни алсанг да, ал, жашын Асиятны уа, мени жаным сау болуп, бу юрге аягъын басдырлыкъ туйюлме. Сен ёмюрюнде ол ишни этсенг, менден ичген сюктюг харам болсун»,— деген эди. Туура ишни болмазлыгъын ангылагъанымда, не этерге билмейин, кёл жагъасына баргъан эдим,— деп, Хасан терен ахсынды.

— Хайда, къарындашым, бери бир кёрюн, мадарынг бар эсе. Мындан кёп былай туралмайма,— деди Хусей.

— Мени кёргенден санга хайыр болмаз. Былай сёлешгенибиз да жетерик болур.

— Мени къоркъутханмы этесе?

— Манга керекмиди сени къоркъутургъа? Мен санга, Хусей, бусагъатда болумумдан башха тюрлю халда кёрюналлыкъ туйюлме.

— Бусагъатда къалай эсенг, алай кёрюн

да къал. Мен къоркъмай эсем, сен нек къоркъургъа керексе?

— Мен а сени бек эрттеден, бек ариу кёрюп турама.

— Алай эсе... Хайда, сора... Мени да кёрлюгом келеди сени,— деп, Хусей, Хасанны къайдан, къайсы жанындан, кёкден, жерден чыгъарын билмейин, тегерегине жютю къарай, Хасан кёрюнюп, эслемей къалама деген къоркъуу аны жүрегин бийледи.

Хасанны ауанасы аз-аз Хусейни кёзюне илине башлагъанында, ол:

— Хасан, Хасан... Мен сени кёре башлагъанма. Сени аякъларынгы кёреме... Ала жерге тиймейдиле... Кёреме кёзлеринги... Къолларынгы... Къучакларыгъым келеди...— деп, Хасанга жуугъуракъ барып, къучакларгъа изледи. Алай а, Хусей, Хасанны тапмай, бир уллу къанатлыча, къайта да, къолларын ары бла бери силкеди.— Хасан, Хасан, манга не болду? Мен сени къучаклагъанлыкъгъа, сезалмайма. Не этерге керекме? Кеси кесими къучаклагъанча болуп турама...

— Мени къучакларгъа мадар жокъду.— Хусей, битеу дуниясын унутуп, санлары къыйылып, къарыусуз болуп, неге болса да олтурургъа излегенча, тегерегине къарады. Хасан, аны онгсуз болгъанын эслеп:

— Былайгъа олтур,— деп, обасын кёргюзтдю. Хусей, сагъышлы болуп, бир кесек мычыды.

— Тёбе меникиди, мен эркинлик береме санга, олтур, къоркъма да.

Хусей, обаны къатына олтуруп:

— Къарындашым, мени халым бек аманды, не эсе да. Хасан, атам бла анам, жанлары саулай, мени къалай ёксюз этгендиле? Не уа сени ананг-атанг нек жашырып тургъандыла? Тукъумугъуз менде юзюлюп къалады депми къоркъгъандыла? Нек айтмагъандыла?— деп, жюрегинден къадалды.— Атам-анам... Мен атамы-анамы сыртда атланы жалларын тарай, кёкде булутланы сюрюп айланган ма бу желге ушатама... Быллай шош кече къайдан чыкъды эсе да кеси да...

— Ажал желиди ол, — деди Хасан.

— Нек айтаса алай?

— Мен билеме, энтта кимни болса да къоратыргъа келип айланады.

— Керти алай эсе, къарындашым, не бла тыяргъа боллукъду желни аллын?

— Угъай, Хусей, ол ажал жел, алырын алмай, тохтамайды. Бош кетип да къаллыкъ туююлду.

— Сора мен не этерге керекме, тынгылама да, бир жукъ юйрет, жюрегим кётюрмейди.

— Мен къайдан билейим санга не этерге кереклисин? Сени дуниянг — башха, мени — башха...

— Ёлюргеми тебирегенме?.. Бу ажал желни сызгыргъанына бир къара!.. Жюрегим тёмейди, — деп, Хусей, жюрегинден тутуп, къабыр тёмени къатындан акъырын тупуп, шыбырдады.

Хасан, Хусейни къолундан бичагъын алып, кесини жюрегине урду. Къаны тёмюлду.

Къолун жарасына салып, Хасан Хусейге сёлешди:

— Хусей, мен ангыладым, сен Асиятны сюесе... Мен да сюеме Асиятны. Хусей, Хусей, бери къара: къан. Сен кёргенмисе быллай къан? Тейри къылычха ушагъан...

Хасан, къанын кёргюзте, къолун Хусейге узатды. Хусей къарындашыны къолуна къарап, артдан кёзлерин аны бетине кётюрдю, алай олсагъат Хасан жокъ болду.

Хусей тёмеге къапланып тургъанлай, кесини кёкжюрегинден Хасанны къабырына къаны саркъа тургъанын кёрдю.

Жангыдан Хусейге къайдан эсе да гитче сабийчикни жиягъан тауушу келди.

ЧАЛДИШ ОЮУЛУ ЖАБЫУ

Элдар аскер къуллугъун бошاپ, ашыгъышлы юйюне келеди. Аны жюрегинде къууанчы бла бирге бир жарсытхан зат да барды. Орамда озуп баргъан аммагъа, къоркъа-къоркъа, анасыны саулугъун соруп, аны ёсенлигин билгенден сора, жашны кёлюн бир кесекге тынчылыкъ алады. Алай эте, Элдар юйюню босагъасындан атлады. Мариям бла жашыны тубешиу къууанчларыны къыйыры-чеги жокъ эди.

Бир кесекден Элдар юйде битеу отоулагъа къарап чыкъды. Аскер кийимлери бла, жарыкъ мангъылайы, ышаргъаны таныла, суратдан къарагъан жаш адам атасы болгъанын ангылады. Аш юйге, анасыны отоуна да барды. Кесини отоуунда да тюрленген бир зат эслемеди. Школда окъугъан жылларындан къалгъан китапла тапканы бир жанына жыйылып, къабыргъада да

дунияны картасы тагъылыпды. Сабийлик суратлары, темир ундуругъу, аякъ тубюне атылгъан къара эчкини ийленнген териси озгъан заманны эсине тюшюрдюле. Бахчагъа чыгып, ол алма, кертме, балли тереклени тансыкълады. Тегерекде таулары кердю. Алай бла бу юйде къонакъ болмагъанын тамам ангылады.

Эрттен бла Мариям, отоуну эшигин акъыртын ачып, ичине кез жетдирди. Элдар уянып тура эди. Ол, ары кирип, жашыны къатына олтурду.

— Жаным, къалай чыкъдынг таннгга? Сен кетгенли, бир кечени толу кез къысмагъанма. Бюгюн а, уюгъан сютча, ырахат жукъладым. Жангызлыкъ — жаудан аман. Ол сени сау-саламат юйюнге къайтаргъан Аллахха минг кере шукур этеме. Урушну оту жаууму баласын да ачитмасын. Насыпха, аскер борчунгдан къутулдунг. Кезюнр къашынг сау, аз жерде аз зат болмайды, — деп, жилимсырады.

Элдар, бет-къол жуугъандан сора, аш юйге келип, тепси жанына олтурду. Анасы къууанчдан толуп, тансыкълап, жашыны хар къымылдагъанына къарайды. Аны санында алгъын болмагъан бир бекемлик танылады.

— Иги аша, жашым, ушхууур — адамны аркъаууду, — деп, Мариям хычинлени аны аллына салды. — Бозаны да бир кер къаллай болгъан эсе да, кесим этгенме. Бозасыз азыкъны дамы жокъ.

Жашы аууланып бошагъандан сора, анасы:

— Элдар, алтыным, къабакъ эшигибизья

бир безгиси сынып турады. Къыжылдагъаны мындан ары барады. Къоншула да айып эте болурла. Базаргъа барып, жангы безги бла чюйле алсанг эди. Шахарны да керюр эдинг, — деди.

Элдар, анасыны сезюне тынгылап, ашыкъмагъанлай кийинип, арбазгъа чыкъгъанында, итлери аны танымай, шынжыргъа кесин уруп, аямай юрдю. Мариям, ызындан жетип:

— Тохта дейме, Бойнакъ, бар жеринге! Керемисе аны, иесин унутуп къойгъаным. Тыш адамгъа да чапмайды алай. Къоркъма, Элдар, башына акъыл киргинчиге, мен аны шынжырдан жибермем. Ашны да кесим бере турурма. Сен а жууукъ барма къатына, итге не ышаныу барды, — деди. Элдар жолгъа атланды. Анасы, аны ашыра чыгып: «Жангыз балам, жан дарманым...» — деп, ызындан къарады.

Базар адамны кеплюгюнден айыу бузгъан бал батманнга ушай эди. Ала бийсиз чибинлеча, жан къазауат этедиле. Элдар, теренге кирирге базынмай, къыйыр-къыйыры бла бара, безги, чюй излейди.

Тизгинледе жангы, эски затла да сатыладыла... Чоюнла, челекле, элекле, къалакъла, малла, налла, тонла, вагонла...

Бир заманда жашны кезю буруугъа атылып тургъан жабыугъа илинеди. Аны бир сейирлик бояуу бар эди. Аллай тюрсюнню жангыз да эрттенликде жауундан сора, чууакъ кекде керюрге боллукъду. Юсю уа ёреси бла кенделенине къоргъашин бетли кенг сызлыкъла бла тартылыпды. Элдар, аны керюп, бир кесек элгенди, артха ту-

ракълады. Алгъа атларгъа базынмагъанча, тегерегине къарайды. Алай, дагъыда жу-мушун эсине тюшюрюп, терк алайдан ке-теди.

Картофла, быхыла, нартюкле, чюгюндюр-ле, тауукъла, жюжекле...

Оюнчакъла, гинжиле, топла, керохла, окъла, санла, жанла, къанла, сатыу, алыу, жашау, ашау, заманла...

Айлана кетип, ол биягъы чалдиш оюлу жабынуу къатына келип сюелди. Анга тиер-ге базынмагъанча, бир кесек заманны къа-рап турду. Сора, сатыучу амманы къатына жууукълашып, жабыугъа тийип кёрдю. Ар-бери буруп, къарады. Къолун анда къор-гъашин оюуланы ызлагъанча бардырды. Жашны хар къымылдагъанына сейир болуп къарап тургъан къарт къатын:

— Не керекди, жашым?— деп сорду.

— Бу жабыу,— деди Элдар.

— Айхай, айхай, ким угъай дейди. Бек жангысы туйюлдю, жылыуу да кетген бо-лур, алай алыкъа хайырын кёрлоксе. Жа-ныма гюнях алыргъа суймейме, анда-мында тозурагъан, сёгюле баргъан жерчиклери да болур. Агъачы уа бек игиди. Бусагъатда быллай жабынуу жангысын къайдан тап-хын? Мени сабийлигимден бери турады. Тюс-жюнден эшилгенин айтыучу эди жазыкъ-анам. Ал, сокъуранмазса, балам.

Элдар кёп селеше турмай, амманы айт-хан багъасын берип, жабынуу алды. Къу-уанч тыпырлы болуп, кёлю кётюрюлюп, аны чырмал, къолтукъ тубюне сугъуп, юйюне келтирди.

Кюн ортада Мариям, эки челегин да ал-

маладан толтуруп, бахчасындан юйюне кир-генинде, Элдар отоунда жукълап тура эди. Ол жууугъуракъ барып къарагъанында, юсюне бир къужур, кюл бетли жабыу аты-лып тургъанын кёрдю. Анасы уллу сейирге къалды... «Кюндюзгю кюн а нек жукълаучу болду? Ауругъаннга да ушамайды»,— деп келди аны кёлюне. Жашыны бетине нюр тегюлюп, ырахатланып, жукълап тургъаны-на кёзю къараса да, юсюнде ушагъыусуз жабынуу жаратмай:

— Элдар, Элдар,— деп, билегинден тюрт-дю. Алай аны уяныр акъылы жокъ эди.

Мариям, юйден чыгъып, къабакъ эшикни къатына барды, алай тюрленнген зат кёр-меди.

Анасы аш юйде, тылы басар къайгъы-гъа кирсе да, эси, сагъышы да жашындады. Жюрегинден тынчлыгъы кетип, барып, жа-шына кёз жетдирип да къайтханды. Мариям сыржынын биширип алыргъа, Элдар да ото-ундан чыгъып, анга кёрюндю. Ол бир уллу, муур ишден сора солуп, кёп жылланы жукъ-лап уянганчады.

— Жашым, уяндынгмы? Къалай бар-цынг, не болуп къайтдынг? Юсюнде бизни юйде жюрюмеген ол эриши жабыу неди? Жабыудан кёп юйде бир зат жокъду. Анам-дан жаратылгъанлы кёрмегенме быллай къу-жур, тюрмени терезесича оюлган жабыу. Кеси да жангы туйюл. Ийнан, жюрегим жа-ратмайды. Къайдан чыккъгъанды? Айт да къой, маржа.

— Кёкден тюшгенди. Кёлюм аны сюеди. Къачхы кюнлени биринде бахчада отун кара тургъанлай, Элдаргъа, кёкде жылты-

рап, бир кызыл халы кёрюнюп, терк окъуна кёздөн ташаяды. Бирде анга от тюшгенин ушайды, кызыарып, бахчаны жанында ёген муртху терекледеча, бир-бирледе уа, от юзюлюп, чач-тюк болады. Тауланы бийигиден, къайдан эсе да, жар оюлгъанча, окъла топла атылгъанча, уллу таууш келеди. Бир жерде бошалып, олсагъат башха жанында эшитиледи. Элдар ишин кёюп, битеу эсары кетгенди.

Алайлай элге уллу жел жетди. Терек квалтырадыла. Арбазда кванатлыла кычып, орунларын тапдыла. Жашны анасы юйюнден терк чыгып:

— Элдар, бери кел, маржа! — деп, аны юйге жыяргъа къаты жауун жауду.

Ингир ала Мариям, акъ топпанбаш тауугъун тутуп, бир кёолуна да бичакъны алы юйю эшигине жууукълашып, жашын чакъырды.

— Жаным, ингирге тауукъ шорпа этер эдик, — деп, тауукъну, бичакъны да аны кёолуна берди. Тауукъну «къакъ-къакъ» деп кванкълдагъан тауушу арбазны тостурду. Элдар, тауукъну эки аягъындан эниге тутуп, акъырын-акъырын атлай, терек бахчагъа кирди.

Батып баргъан кюнюк кызгъылдым кырамы тереклени кызартады. Ала отха кыбынганчадыла, къачхы аязда квалтырагъа чапыракълары да учхан жилтинлеге ушайдыла. Жаннган терекле аны тегерегинде алып, юсюне аууп келгенча кёрюндюле. Окъоллары бла бетин жабайым дегенинде тауукъну, бичакъны да жерге тюшюрди. Тауукъ, Элдардан къутулгъандан сора, ба

шын алып, къачып, бахчаны бир жанында башха кванатлылагъа кёшулду.

Элдар аш юйге киргенинде, анасы ууакъ жонгурчаланы алып, от тамыза тура эди.

— Анам, какъ этчи, тауукъ шорпа суймейме, — деди жашы.

— А, жанынга къор болайым, сен а какъ тансыкъ болуп тура кёреме. Алгъындан айтып кёйсангъа эди уа. Аны этген кыйынмыды! Унум, айраным хазыр, — деди.

Бир эрттенликде Мариям тау тёппелени агъаргъанларын эсledi. Къачны тылпыуунда къышны сууукълугъу сезиле башлагъанды.

— Жашым, алмаларыбыз юшюп квалдыла. Бек башындагъыладан квалгъанланы кёолумдан келгенича жыйгъанма. Иги жашча, аланы бир юзсенгъа эди. Эсингдемиди, санга гитче заманынга агъач къянча ёрлейди терекге дей эдиле, — деп ышарды анасы.

Элдар, юсюне эшилген кенг кёлекни кийип, этеклерин кёнчек ичине жыйды. Мариям, аны алай этгенин кёрюп:

— Унутмай тураса сора къалай жыйуучунгу, — деди.

Элдар, тири кымылдап, уллу терекге ёрлеп, тегерегине къарай, алмаланы кёлек ичине жыйды. Эл анга кёол аяздача кёрюнеди. Таудан саркыгъан Баллы суу, къараууз бет алып, аскерчини бел баууна ушайды. Элни башха жанында бир атлы кёойланы сюрюп келеди. Кесини орамына къарагъанында уа, Элдарны кёзлери къарангы этип, аякълары тутмай, терекден жыгъылыргъа аз квалды. Чалдиш оюулу жабыуну юсюне

атып, жолну энишге бир инсан кетип бара эди. Элдар, кеп сагъыш этмей, терк окьуна терекден тюшюп, буруудан секирип ётуп, жанлы ызындан кьуугъанча, аямай чапды. Терен солуй, жетип, аны юсюнден жабыуну тартып алды. Ол адам, жунчуп, кьоркьуп, аны бетине кьарады. Элдар, сёз да айтмай, кёкюрегинден алмаланы бир бири ызында чыгъарып, садакъачыны артмагъын толтурду.

Къабакъ эшикни зынгырдатып ачып, жабыуну да юсюне атып, Элдар орамдан юсюне киргенинде, анасы:

— Жашым, бахчада эдинг да. Ол эски затны сууаплыкьгъа деп мен факъырагъа берген эдим. Бир садакъа минг палахны башын кеседи. Охо, кьайтардынг эсенг, кьуанчча жюрют,— деп, абызырады.

Кече узуну Мариям, башы сагъышкы кьалып: «Аллах, сен сакъла баламы кьыйынлыкьдан»,— деп тилек айта, тангга чыкьды. Эрттенликде ол, терк хазырланып, Тёбен элге Забидагъа келди.

— Забида, жаным, сенден сора ич сезюмю айтырча кимим барды?!

— Не гузабагъа кьалгъанса? Танг атмай не болгъанды?— деди Забида.

— Жашымы халы бир бек тюрленнгенди,— деп, жиямсырап, жашырмай, аны кьайгъылы этген битеу жарсыуларын айтды.

— Э кыз, сен а шашып тура кёреме. Элдарны угъай, сени башынг тюрленнгенди. Тауукъ береди ол жашны кьолуна!— Забида харх этип кюлдю.— Тауукъну кьой да бир ариу кьыз бер.

Забида, кюлгенин кьоюп, кёлю бла, ауазын башха тюрлю этип:

— Мариям, эгечим, жашынгы битеу ауруу аны бла кетерикди. Анга кьатын алыр-гъа керекди, кёпге созмай,— деди.

Мариям бир кесек эс жыйды. Кёзлери да жарыдыла.

— Тохта, тохта, мени кьайын кьызымы бир тап кьызчыгъы барды. Кьызчыкъ десем да, школда устаз болуп ишлейди. Аны он бармагъын он жаш тилейди. Мен Лейланы Элдаргъа кьурайым, кьалгъан ишге кьар жауады дейдиле да, тамбла окьуна жашынгы манга алып кел. Экисин бирге тюбешдирейик. Бир бирин кёрген атлы бир болсунла, кьалгъан ишни мен тап этерме.

Тепсиде кеп тюрлю аш-суу барды. Мариям, Элдар, Лейла, хапар айта, тепси тегерегинде олтурадыла. Забида, айланжюкча бурулуп, кьонакъланы ашларына, сууларына кьарайды.

— Мен сизге кьарачай халыуа эте турама. Сиз мени бош кьатын сунмагъыз,— деп махтанады, кокаланады ол. Бир аздан:— Мариям, келчи манга бир болуш, нек эсе да халыуам тутмайды. Кьумча, чачылып барады,— деди. Ётюрюкню кертиге ушата, Забида, ойнай-кюле, тенг кьызын аш юйге чакьырды.

Лейла Элдаргъа тюрслеп кьарады. Кийими юсюне ариу жарашханын эследи. Асыры уялчакьгъа санады.

— Сора сен аскерден кеп болмай келгенсе? Аяусуз жерде болганынгы эшитгенме. Аскер — ол ырахатлыкьны кьаласыды,

жигитликни ишиди. Уруш а халкыны жаууду. Алай, эртте, кеч болса да, мамырлык хорлайды. Мени атам: «Билдирип келген жаудан кьоркьма, билдирмей келгенден кьоркь»,— деп юйрегиучюдо. Дагыда атам, чам халда: «Аскерге барыргьа да сюе эди, окъ тиймезин да сюе эди»,— деп, бир адамны юсюнден хапар айтып кюлдюрюучюдо хар заманда,— деди Лейла.

Лейланы сезю, ушагы Элдаргьа ёмюр-леге созулгьанча, узун кёрюнеди. Алай ол жашны халына эс бурмагьандай, кьанатлыча, тохтамагьандай жююулдейди.

— Урушну юсюнден бир жангы китап чыкьгьанды. Окъугьан эсенг да билмейме. Къаллай жигитлирибиз болгьандыла! Мен ангылагьандан, хар адамны насыбы кесингьа кьолундады. Мен кесим кьурамасам жашаууму, манга ким, не бла болушурукьду. Ма, школда устазлыкь хунерлери болмай ишлегенлени да кёребиз. Сабийле бла ишлер ючюн уллу факму, тёзюмлюк керекди.

Забида исси хычинлени, келтирип, тепсиге салды.

— Оу, мен жарлы, бир жукъ ауузланыгьыз. Нек турасыз? Аллахчу, уялмагьыз,— деп, тышына чыкьды.

Элдар аш кьайгьылы туюл эди.

— Школгьа аскер кийимлеринг бла келип, жашларыбызгьа аскерни, жигитликни юсюнден хапар айтсанг, бек иги боллукъ эди. Аладыла бир-эки жылдан чеклирибизне сакъларыкьла. Келирсе да?— деди Лейла. Элдарны кёзюне жууаш кьарап, андан жууап сакълай.

Элияланы* арбазда уллу той барады. Кьобузну макъамы дуняны толтургьанды. Мариямгьа суу жырлагьанча, терекле да тепсегенча кёрюнедиле. Арбазда кьазанла кьайнайдыла. Алгьышла эшитиледиле.

Элдар отоудан чыкьды. Жулдузлагьа кьарады. Арбазда кьобуз тартыула, адам ауазла кьызыудан-кьызыу чыгьадыла. Ол, басхьчны юйню кьабыргьасына тиреп: «Бисмилляхи рахмани рахим»,— деп, аягьын анга салып, чардакьгьа ёрледи. Анда барабарып, не затха эсе да абынды. Ай жарыгьында эс этип кьарагьанында, сабийлигини бешиги болгьанын ангылады. Кьуру бешикни тебиретип да кёрдю. Сора чардакьны бир мюйюшюнде жер жарашдырып, чалдиш оюулу жабыуну юсюне атып, таянды. Кесин жукълап тургьаннга санагьанлыгьына, кьулагьына Кьобанны, тойну тауушлары келедиле, анасыны тилеги эшитиледи. Кёз алдында узакъ жерле, сууукъ кечеле озадыла. Аскерчиле эки тизгинге юлешинип, аякъларын бирча, бирден ала, ашыгьышлы кьайры эсе да барадыла. Аладан бир жанына жанлагьанча, жел этдире, жерни жаба, дуня бла бир кьанатлы кёкге учадыла. Кёзлерин ачханында уа, бир зат да жокъ. Тюшюммюдо, тюнюммюдо деп келди аны кёлюне.

Кече арасы озгьандан сора, жууукъ-ахжуда кьайгьылыкь сезиледи. Элдарны табылмагьаныны хапары Мариямгьа жетди. Ол, тойгьа хазырланганда, башха, артыкь

* Элия — мажюсюлюкню заманында аскерчиликте теириси.

хапчукла бла чалдиш оюулу жабыуну да чардакъгъа чыгъаргъанын эсине тюшюрдю. Кёп сагъыш этмей, кьолунда жау чырагъы бла, юйню башына ёрледи. Анда Элдарны жабыугъа чулгъанып, жукълап тургъанын кёрдю. Олсагъат ол жабыуну темир бетли оюулары, кьумачындан айырылып, Мариямны жүрегин кьуршалап, кьаты кьысдыла Мариям ачы кьычырды. Жулдузла анга жууукълашдыла. Ала, анагъа жазыкъсынып, аны жарсыууна жан аурутадыла.

Бир замандан Элдар жукъусундан аязды Жатып тургъан жеринден ёрге турду. Алгъа атлады. Анасын таныгъандан сора:

— Ання, не болгъанды? Сен а нек келгенсе бери? — деп, сейир болуп сорду.

— Санга келгенме. Не ишлейсе мында. жашым? Кел юйге.

— Юйде дауур-суйюр, кёп адам.

— Сен жыргъа, тепсеуге дауур дейсе. Ол халкъ бары сени кьууанчынга жыйылгъанды. Битеу алгъыш бюгюн Лейла бла санга айтылады, — деп, Мариям жашын кьаты кьучакълады.

Кёкде, булутла ичинден чыгъа келген толгъан айны нюрюнденми огъесе тангъа ата келгенинденми, тийрени жарыкъ ала башлагъанды.

АГЪАЧ ЧАНА

Бир актлы пьеса

ОЙНАГЪАНЛА

Ж а н ы м

Т и н и м

Таулуну юйю. Эки тапчан, Алада — Ж а н ы м
бла Т и н и м.

Ж а н ы м. Тиним... Тиним! Эштитемисе мени, Тиним?

Т и н и м. Хо, Жаным, эштитеме, бек иги эштитеме. Жукъламаймы тураса, Жаным? Не болгъанды?

Ж а н ы м. Не болгъанын кесим да билалмайма, Тиним. Кюн чыккъгъанлы неллай бир заман, мен а сууукъсурагъандан ёлюп барам. Тёрт саныма кьалтырауукъ тийгенди. Буз кесек болуп кьалама. Тоба-тоба, быллайны да ким кёрген эди?.. Я, Аллах, сен сакъла кьыйынлыгъынгдан...

Т и н и м. Ол кюн туююлдю, Жаным. Мен бусагъат, сени жүрегинги сорушдурурча, дарман хансладан шай кьайнатайым. Аллах айтып, ол исси шайдан ичгенлей, сууукъсурагъанынг кетер... Халынг орунуна келир. Ма, кёрюрге. Мен билмеген затымы айтмаучума. Кьоркъма сен, кюн да чыгъарыккъды... Санларынг да жылынырыккъдыла. (Акъы-

рын, кымылдагъаны кюч тийгенча, тапчан-
нга олтурады.)

Ж а н ы м. Тиним, сёзюнгю бёлме, нек
тохтадың? Сен мени эшитемисе?

Т и н и м. Былайдама, Жаным, былайда-
ма... Мен бусагъат хар жумушну тындыра-
йым... Бир кесекчик тёз, Жаным.

Ж а н ы м. Ол кюн туюл эсе, Тиним.
алай нек жылтырайды? Мен ангылагъаннга
кёре, ол — кюндю. Кюн... кюн... кюн...

Т и н и м. Угъай, Жаным, ол жылтыра-
гъан кюн туюлдо. Ол — айды. Ай... Ай...

Ж а н ы м. Ай?!

Т и н и м. Хо, айды, Жаным. Ай.

Ж а н ы м. Тоба-астро, кимни, кимни эси-
не келлик эди, бу кюн — айды деп! Ма тю-
нене уа, Тиним, ол бир ажымсыз кюн эди.
Сен, Тиним не жумушунгу да къой да, аны
манга бир ангылат, тюнене кюн деп тургъа-
ныбыз бюгюн ай болуп къалай къалды?
Кюнча жарыкъ жылтырагъанына къара сен
аны...

Т и н и м. Тюнене айтханыбыз — ол кюн
эди, бусагъатда уа бизге кюнча жылтыра-
гъан — айды.

Ж а н ы м. Тохта-тохта... Не башхасы бар-
ды? Кюн — ай... Биз айтхан бла тюрленирик
зат жокъ эсе. Алай, алай да мени сууукъ
кючлеп бара эсе... (Бир кесек заманны ты-
нгылап туруп). Хы, мен энди ангылады.
Сен тюз айта болурса, Тиним. Ол бир ажым-
сыз айды. Тереземден ол кюн болуп къараса.
мен быллай бир юшюрмю эдим? Айды, ай-
ды, тамам да айды. Иги да айды... Кюн ти-
йип, мен быллай сууукъну сынамагъанма.
Сен, сау кваллыкъ, олсагъатлай окъуна айыр-

дың кюн бла айны, мен а кеч ангылады,
къыйналып. Сен, Тиним, мени бла тохтаусуз
сёлешгенлей тур, ол заманда мен ангыламаз
зат боллукъ туюлдо. Сен сёлешип, сёлешип
тур жаланда... Кёрюрге, ангыламасам.

Т и н и м. Энди уа не затны ангыларгъа
излейсе, Жаным?

Ж а н ы м. Неллай бир заманны бирге
жашау эте келебиз, Тиним? Мутхуз, жарыкъ
кюнлерибиз да болгъан болурла. Биз таны-
гъанла, биз билгенле, бизни таныгъанла,
бизни билгенле, кими — тауда, кими тюзде
ёлдоле. Бизни Аллах бу кюнлеге дери жаш-
шатды. Алай болур эди къадарыбыз. Бирге
жашау этгенлигибизге, бюрегибизде айтал-
май тургъан затларыбыз да болурла... Мени
санга айтыр затым кёпдо, Тиним. Сени да
манга кёп айтыр затынг болур, мен бузлап,
буз болуп квалгъынчы дери.

Т и н и м. Къой, Жаным. Аллах бла ти-
лейме, осуят этгенинги къой. Тура-туруп, бы-
лай къуюлуп къалай къаласа?

Ж а н ы м. Не да болсун, сен тынгылап
турма, Тиним. Сен тынгылауукъ болсанг, мен
сени энтта чакъырыргъа керек боллукъма,
Тиним. Ти-ни-м, сен мени эшитемисе?

Т и н и м. Эшитеме, Жаным, сабырчыкъ
бол, бусагъат ёрге турайым да...

Ж а н ы м. Сен сёлешгени къойсанг, ме-
ни къулагъыма бир къужур тауушла келе-
диле. Дуния саулай къайры эсе да къуюлуп
баргъанча... Жар оюлгъанча тауушланы уа
айтмай къой. Сен энтта не эсе да тынгылай-
са, Тиним. Тиним?! Сууукъдан къатып къа-
лама.

Т и н и м. (*Ёрге кзобады.*) Бусагъат, Жаным. Бусагъат сени юсюнго кесими жабыуум бла жабайым. Тёгерегинги иги чырмайым. Ол заманда санга бир кесек жылы болур. Энди бир кесекчик хайт десем, санга жетеме. Кёп кьалмагъанды. Эшикде, мени сартын, сууукъ болмаз. Не желни сызгыргъанын, не жангурну жаугъанын эшитмейме. Сууукъ болмазгъа керекди. Жабыуну санга теркирек бералсам эди. Ма, кёресе да мен санга иги жууукълашып келеме. Энди уа жетгеннге сана...

Тиним кесини жабыуу бла Жанымны юсюн жабады.

Ж а н ы м. Къалай иги болду сени былай келгенинг, Тиним. Андан бери къатыма келмей. Сен бир билге эдинг, мен санга къалай къууаннганымы! Биринчи тюбешген заманыбыздача...

Т и н и м. Энди уа къалайса, Жаным? Санларынг жылыу ангылай башладыламы? Буз эридими?

Ж а н ы м. Не эсе да эрип къалалмайды. Тиним. Ол сен айтхан жылыуну да ангылаялмайма... Сууукъ менден бошап барады.

Т и н и м. Алай эсе, сора мен сени төгерегинги андан да бек басдырайым. Ма энди уа, кёрюрге, жылыу бармаса, бир ажимсыз барлыкъды. Мен билип айтама. Бусагъат отха суу салайым да, ханс шай этейим. Сора исселей ичерсе. Ол заманда сени ауругъанынг да, инжилгенинг да кетерикди.

Ж а н ы м. Мени къатымда тур. Тиним, тилейме. Кесими жангыз кьойма. Былай, къатыма бир олтурчу.

Т и н и м. Алгъын былай болуучуму эдинг, Жаным?

Ж а н ы м. Болгъан эдим... Эртте... Бизни Азиягъа кёчюргенлеринде. Къыш, къамишле къыя тургъанлай... Ол заманда мен жаш эдим...

Т и н и м. Ол заманда иги болгъан эдинг да, Жаным? Ма энтта кёрюрге, иги болма-санг. Мен, барып, от этейим.

Ж а н ы м. Угъай-угъай. Аллах бла тилейме, мени кьоюп кетме. Сууукъ алып барады. Сыртынгы мени сыртыма бир къыс-санг эди, Тиним. Ол заманда, Аллах болушуп, бир себеп болур эсе уа? Жылыу келир эсе уа?..

Т и н и м. Болсун, Жаным. Сени хар ауруунгу кьурутурча Аллахдан аллай бир себеп келсин. (*Сыртын Жанымгъа салады.*)

Ж а н ы м. Иги къысыл, Тиним, иги къысыл... Хы, ма алай, ма алай.

Т и н и м. Сен кьоркъма. Жаным, бусагъат сени бузунг эририкди. Кёрюрге, мен айтханча болмаса.

Ж а н ы м. Энтта, энтта, Тиним,

Т и н и м. Жаным, хо... Игирекмисе?

Ж а н ы м. Угъай, Тиним. Сени сыртынг да сууукъ кёреме. Не этериксе?.. Экибизни да къартлыкъ женгигенди. Энди сыртымдан аякъларыма кёчдю. Аякъларымы сууукъ алып барады. Эшитемисе, Тиним? Не болса да, бир мадар этсенг а... Кьурушуп къаладыла деп кьоркъама.

Т и н и м. Бусагъат сени аякъларынгы жюн жаулукъ бла жылы чулгъайыкъ, Жаным. Аякъларынга жан келирча этейик... (*Ёрге кзобады.*)

Ж а н ы м. Тиним, мени кьоюп кьай-рыса?

Т и н и м. Терк окъуна барып, суу кьай-нагып, шай этейим. Сен аякъларынгы исси шайникге кьысарса, исси шай да ичерсе.

Ж а н ы м. Аллах бла тилейме, Тиним, кьатымдан кетме. Манга шай керекмиди?! Жюрегим кетюраллыкъ тьююлдо сууну.

Т и н и м. Не мадар этейим да, Жаным? Аякъларынгы кьалай жылытайым?

Ж а н ы м. Былай кьатыма олтурчу. Аякъларымы кьарынынга сал да, кесинге кьатыракъ бир кьыс. Ол заманда жан кирир эсе уа?! Бу кьыш сууугъундан кьутхарыр эсе уа?!

Т и н и м. Айхай-айхай, игитда дейсе, Жаным. Аны терк окъуна этейик. Сени аякъларынгы кючлеген сууукъ манга кечерча Аллах этсин! Былаймы дейсе, Жаным? (*Жанымны аякъларын кесини кьарынына кьысады.*)

Ж а н ы м. Жиберип кьойма, Тиним, кьаты тут. Сууукъ мени алып барады.

Т и н и м. Болсун, болсун, Жаным. Мен сени аякъларынгы кьаты тутуп турама. Кьоркъма, кьоркъма, жиберлик тьююлме. Биз сууукъну хорларбыз. Жукъларгъа кю-реш. Мен былайда, сени кьатынгда тур-лукъма.

Ж а н ы м. Угъай-угъай, Тиним. Мен бусагъатда жукъу кьайгъылы тьююлме. Мен алайсыз да бек кеп жукълагъанма, кючден уяндым да.

Т и н и м. Тюш затмы кёрген эдинг?

Ж а н ы м. Кьалайлада болмадым мен,

Тиним? Бююнча, былай татлы кьачан жукълагъанма, билмейме.

Т и н и м. Не кёрген эдинг тюшонгде?

Ж а н ы м. Бир затла уа кёрген эдим... Алай мени тюшюмю билмесенг иги болур.

Т и н и м. Айтырынг келмеймиди?

Ж а н ы м. Кьайдам, не айтыргъа да бил-мейме.

Т и н и м. Хар затны юсунден хапар ай-тырынг келип тура эди да?

Ж а н ы м. Хау, хау, аны тюз айтаса, Ти-ним. Биз экибиз узакъ ёмюр ашырдыкъ. Не аманны, не игини сенден жашырмай айтыр-гъа излейме... Мен тюшюмде чаналаны кёр-дюм, Тиним.

Т и н и м. Чаналамы? Кьаллай чанала, Жаным?

Ж а н ы м. Кеп тюрлю чанала... Мени тө-герегимде бек кеп чана бар эди. Дунияда эсима келмезлик. Кьайсын суйсенг да, сай-ла да, мин. Суйсенг — уллу, суйсенг — гитче. Темирден суйсенг — темирден, алтын-дан суйсенг — алтындан. Ариулукъларын айтсанг а! Бири биринден ариу, жылтырап, кез алдай. Алай а мен агъачдан этилген ча-наны сайладым.

Т и н и м. Агъачдан?!

Ж а н ы м. Хау, Тиним, агъачдан. Ол бизни жашчыкъны алып кетген чанача... Анга олтурур-олтурмаз, мени кьайры болса да учуруп кетерикге ушатдым. Айтханымча, мен былай, минер-минмез, Аллахдан да ти-лек тилей, чана ёрге кетюрюлюп, бийик-ден-бийикге чыгъа, кёкге жетдим.

Т и н и м. Кёкгеми дейсе? Кьоркьгъанмы этдинг, Жаным?

Ж а н ы м. Бир да угъай. Сора кѣп заманны айландырды мени ол агъач чана. Кѣп жерлени да кѣрдюм, кѣп сууладан да ѳтдюм.

Т и н и м. Мен а тюшюмде учсам, чыпчыкъ болама, суулары жюзюп ѳтсем — чабакъ болама, жерде барсам — эмилик атча чабама. Алай, бир уллу ашыкыгъан жерим болмаса уа, таш макъача сюркелип барама.

Ж а н ы м. Жаш заманымда мен да тюшюмде кѣп уча эдим, тюзде тайчыгъын тас этген байталгъа ушап. Неге кѣрюннген эсе да...

Т и н и м. Келечиле келе башлагъан болурму эдиле?

Ж а н ы м. Къайдам, алай да болур эди.

Т и н и м. Тюшюнгде чана бла биринчи кереме учаса?

Ж а н ы м. Биринчи.

Т и н и м. Сора бу тюшюнгю менден нек жашыра эдинг? Иги эдинг айтханынгы.

(Бир кесекни тынгылайдыла.)

Мен да кѣргенме сени тюшюнгден да къужур бир тюш... Кюн исси. Мен, таш макъа болуп, ашыкъмагъанлай, сыртны ѳрге бара эдим. Сора аллымда терен жарны эслемей, аякларым ары тайып башлайдыла... Хы, энди жыгъылдым деген заманда, манга эки къол битип, мен, хансладан тутуп, башына чыгъаргъа кюрешеме. Бир къолумда хансла юзюлселе, башха къолум бла сау хансладан тута... Ма ол халда жардан салынып турама. Тѳгерегимде бир ханс да къалмады, мен узалып тутарча. Алай бла жарны къыйырын мал отлагъанча этеме. Сора кѣзюм бир

уллу чыгъанакыгъа илинеди. Аны жютю чыгъаналары манга къарап, этиме чанчылыргъа хазыр болуп тура эдиле... Этер мадар жокъ. Чынгылдан юзюлюп кетгенден эсе, чынгап, эки къолум бла да ол чыгъанакыгъа жабышама... Анда, теренде, бир уллу суу барады, къолларымдан а — къан. Сууну тауушундан жер къалтырайды. Сора, чыгъананы тамырлары кѣрюннгенде, мен къычырыкъ этдим. Алай къутургъан сууну тауушу мени къычырыгымы жутду. Болушлукъ сакълар жерим жокъ. Мадарымы тауусуп, жашаудан да умут юзюп, бийикден кетерге хазыр болуп, мен, дагыда бир кере къычырыкъ этип, уянып къалама...

Мени насыбыма, Жаным, сен къатымда олтуруп тура эдинг. «Къоркъма, Тиним, не болгъанды. «Бисмилляхий рахмани рахим» де», — деген эдинг сен ол заманда. Унутмай турамыса, Жаным, ол кечени?

Ж а н ы м. Эсимдеди, Тиним. Аллай бир затла болгъан эдиле. Этинг, жанып баргъанча, къызып. Жюрегинг, жер тепгенча ура, юсюнгден, жауун тюбюнде къалгъанча, ырхы бара. Эки къолунг бла да манга къадалып. Мен болсам эди сени тюшюнгде, агъач чанам бла, жугъума санамай, жарны башы бла учуп, сени къутхарлыкъ эдим ажалдан.

Т и н и м. Сен алайсыз да къутхаргъан эдинг. Энди уа не сагъыш этесе?

Ж а н ы м. Сабийлигим эсима тюшгенди да...

Т и н и м. Мен а сабийлигими эртте чайнап бошагъанма.

Ж а н ы м. Мен санга хапарымы айтханмы эдим?

Т и н и м. Къайдам? Къайсы хапаргъа айтаса? Айт энтта, не боллукъду?

Ж а н ы м. Былай, кёзлерими къыссам, тауларыбызны, сууларыбызны кёреме, таурухдача. Юйюбюз а бир уллу кёрюне эди, арбазыбыз а — тийреча бир. Къоз терегибизде сабийлеге деп сенгилчек * тагъылып эди. Мен журтума къыйынлыкъ тюшген кече алай гитче къызчыкъ туююл эдим. Бизни туугъан жерибизден айырып, эшелонлагъа жыйып, малланы жүклегенча, элтип, узакъ Азиягъа къотаргъанларында, сабийлени барысыны да олсагъат таурухлары бошалгъан эди. Сууу кетген кёлча, сабийлик къуругъан эди... Къаллай бир адам къырылгъан эди жолда... Мени беш эгечим бар эди... Эм гитче эгешчигим сау къалды. Дагъыда къарындашчыгъым. Анамы жүреги тохтагъанында, къалгъан ёлюклени атханча, вагондан тышына анамы да атадыла деп асыры къоркъгъандан, къарындашчыгъым бла мен анабызны юсюне къапланып, узакъ жолну кёргюзтмей, жашырып, барлыкъ жерибизге дери жетдик. Ол заманда тапхан эдим анамы кёкюрегинде атамы къазауатда ёлген къагъытын да. Атамы къазауатда ёлгенин айтмай, бизден жашырып тургъанды жазыкъ анам. Биз а къаллай бир сакълай эдик аны къазауатдан къагъытын. Бир заманда къагъыт жазгъаны тохтап къалгъанында, бир къарт къоншубуз: «Атагъыз, барыгъызгъа да саугъала алып, жолгъа чыккынды, ан-

* Сенгилчек — гыллыуча, учалакъ.

дан жазмайды юйге къагъыт да», — деген эди. Биз а, сабийле, хар кюн сайын чабып жолгъа чыгъа эдик, атабызны биринчи кёрюп, саугъаларын алыргъа... Анабызны Фрунзеде асырадыкъ. Къарындашым къазауатдан сора, бир орус къызгъа юйленип, Алма-Атагъа кёчдю. Эгешчигим а, анамы къабыры болгъан жерден кетерик туююлме деп, Фрунзеде къалды. Мен а туугъан жериме, Кавказгъа, къайтыргъа онг чыккыганлай, олсагъат жолгъа атланган эдим.

Т и н и м. Сен къачан да женгил аякълы эдинг.

Ж а н ы м. Мында биз тюбешдик. Эгечим бла къарындашымдан а хапарсызма.

Т и н и м. Аллах айтса, тынч-эсен болурла, алайсыз санга билдирир эдиле.

Ж а н ы м. Къайтып келгенимде, не юйюмо, не арбазымы, не къоз терегими тапмадым. Сабий таурухумдан да не къалды?

Т и н и м. Таурухубуз ачы тюшге ушап къалды. Мен да сынагъанма ол кюнлени, Жаным. Бизни сабийлигибизни тонагъандыла да, андан бери жаныбыз да тынчылыкъ тапмайды.

Ж а н ы м. Мени бир эгешчигим Асиятчыкъны кеси жүрюп, чабып айланган заманы эди. Ол ангыламай эди не бола тургъанын. Жолгъа тебирегенибизге бек къууана эди. Адамла жияу, къычырыкъ эте тургъанларын чыртда къулакъгъа алмай, жангыз ит юргенден бир кесек анамы къатына къысыла эди. Жангы чепкенчигин кийип, кесчигин жолгъа тюзетип, ариу гинжичигин къучакълап тура эди... Мен сени башынгы бездирдим кесими хапарларым бла.

Т и н и м. Угъай-угъай, Жаным, нек айтаса алай? Тынгылап турама. Айт. Эгешчигинги юсюнден хапарны уа эшитмеген эдим.

Ж а н ы м. Сора Асиятчыкъ, экинчи кюн юйге къайтып келлик суна болур эди, оюнчакъларын жыйып, жастыкъ тюбюнде къояды. Эшелонда, анам ёлгенде уа, бир тиширыу гитче эгешчигими кесине алып, эмчек салгъанлай барды жолну узуну. Ол тиширыу кесини сабийин тасмы этген эди, билмейме. Асият анда-мында, манга чабып келип, анняны уятыргма излей эди. «Анния жукълап турады, тийме, уятыргма болмайды бусагъатда», — десем, ол биягъынлай ол тиширыугма къачып кетер эди. Аны «экинчи анасы» кесине къысып, ариу айтса, бир жукъ къапдырса, къоюнунда жукълап къала эди. Мени эгешчиклерими жанларын сау къалдыргъан тиширыуну къарамы кёз аллымда турады. Ол сау къаллыкъ ёлюмден башларын алгъан эди аланы бир кезиуде.

Т и н и м. Хар адамны бир туугъан кюню... Бир ёлген кюню... Ёлгенден эсе, дунягма жаратылгъан тынч болур. Ёлген къыйынды.

Ж а н ы м. Ёлгенни не къыйынлыгъы барды? Хар иш Аллахны къолундады да... Ол къалай айтса, алай боллукъду. Ауру десе — ауруйса, ёл десе — ёлесе... Ёлгюнчю, керти адамча жашаргма, тырмашыргма керекди. Гюняхны, сууапны эсде тутуп.

Кёк кюкюреген таууш келеди.

Мен билеме сени нек къоркъгъанынгы, Тиним.

Т и н и м. Нек, Жаным?

Ж а н ы м. Сабийлеринг болса, ёлген тынчды — ызынгдан не жашынг, не къызынг къалса... Ала эсде тутарыкъдыла, къабырынга келликдиле. Бизге уа бир адам да келлик туююлду, Тиним.

Т и н и м. Бир адам да келлик туююлдюмю дейсе, Жаным? Бир-бирледе мен кесими сени жашынгча кёреме...

Ж а н ы м. Къалай сейир айтдың. Мен да сени къызынгча болуучума. Алай а ол бары да ётюрюкдю, Тиним. Бизни жашыбыз биз бармагъан жерлеге эртте кетгенди, биз кёрмеген кёп зат кёргенди... Кече бла кюнню айыралмазча болгъунчума деричин жиядым...

Т и н и м. Билеме, Жаным.

Ж а н ы м. Уллу адамны кёзлерича, къалай эдиле аны кём-кёк кёзлери! Тау кёллеча. Жашчыкъны къалай кюлгени уа эсингдемиди? Аны сууну суйюп ичгени уа?

Т и н и м. Мен сагъыш этгеннге кёре, Жаным, жашчыкъны, кечеча, къара кёзлери бар эди.

Кёк жашнагъан таууш жууукъда, бегирек эшитиледи.

Ж а н ы м. Угъай-угъай, аны кёзлери, тау кёллеча, кёк эдиле... Огъесе, кечеча, къарамы? Сен мени, тоба, башымы къатышдырып къойдунг. Къара болургма да болурла. Жаз башында жашил хансча, жашил болургма да болурла... Ай, Тиним... Сен къайда эдинг ол къара кюн, мени эсимден чыгып кетгенди? Къайры кетген эдинг, Тиним?

Т и н и м. Къой-къой, керек туююлдо, Жаным. Мен сенден бек тилейме, менден аны юсюнден хапар сорма. Мен унутуп бошаганма. Мени эсима салма. Аллах бла тилейме. Башха бир кюн чыгъар.

Ж а н ы м. Мен алайсыз да кеп тынгылагъанма, Тиним. Бююн айтмасам, боллукъ туююлдо. Былай тап тюшмез деп къоркъама.

Т и н и м. Нек тюшмейди? Не ючюн, Жаным? Тамбла да кюндю.

Ж а н ы м. Тамблагъа да Аллах айтхан болур. Сууукъ мени бошларгъа ушамайды. Энди сен да манга алгъынча болушалмайса. Сен келюнг бламы айтаса унутханма деп?

Т и н и м. Айт, Жаным, айт.

Ж а н ы м. Сен юйде жокъ эдинг ол кюн. Эрттен бла мен къамишле жыяргъа хазырландым. Печибизни танг атаргъа жылыуу къалмай, от этерге керек эди. Кеси да ол кюн эшикте жылы кёрюне эди, юйден эсе. Алай къышны аякъ сюреминде болады, кюн бир кесек къыздыра башласа. Жашчыкъны юйде къояргъа эди акъылым. Кеси да жууургъанны тюбюнде жуммакчыкъ болуп, жатып тура эди. Сора мен юйден чыгъаргъа деп, эшикни былай ачханлай, ол, жууургъан тюбюнден башчыгъын къаратып, мен да барайым деп тиледи. «Къой, юйде тур, анда сен этер зат жокъду, мен кесим къамишле жыйып, от этип, юйню жылытайым», — дедим. Мен айтханнга тынгыламады, айыу балачыкъ дорбундан чыкъганча, ундурукъдан секирип тюшюп, чурукъларын, бёркюн кийип, мени бла жолгъа тебиреди. Сора жатмада ол сен кеп болмай этген ча-

наны да биргесине алды. Чанасына жюклеп, мен жыйгъан битеу къамишни келтирирге айтды. Кеп къамиш... Аллах, Аллах, ол чана болмай къалса эди... Мен жаш тапхан эдим, сен къолларынг бла этген чана уа аны дуниядан къурутду. Мен ол заманда нек сау къалгъан эдим? Мен жашчыгъымы ызындан башымы суугъа атаргъа керек эдим.

Т и н и м. Аны къутхарыргъа мадар жокъ эди, Жаным. Мен, барып, ол жерге къаратгъанма.

Ж а н ы м. Кеп жылланы тюшюмдеча жашадым. Сабийлери ёлген тиширыула кеп жиягъанлары себепли, узакъ ёмюрлю бола болурла. Къыйынлыкъларын къара дугъумлача жиямукъла бла кёзлеринден сыгъып бошайдыла... Жазыкъ жашчыгъым! Жашаргъа жаратылмагъан жашчыгъым!

Т и н и м. Мен къайдан биле эдим, Жаным, ол чана къыйынлыкъ келтирлигин? Мен къоншу жашчыкълагъа да кеп чанала этгенме. Кесинг билесе. Бир адамгъа угъай деменге. Бош айтмай эдиле манга чана уста деп.

Ж а н ы м. Сен анга ол чананы этип бермесенг, ол суугъа батармы эди? Сени чанагъа усталыгъынг ёлтюрдю аны.

Т и н и м. Тюз айтаса, Жаным, тюз айтаса... Аллахны бергени. Андан иги чана жокъ эди саулай элде. Мен ол чананы, жашчыкъ тенглеринден артха къалмасын, тенглерине кёзю къарамасын, таудан тенглеринден алгъа учуп тюшсюн деп, суююп этген эдим.

Ж а н ы м. Тамам сен айтханча болду.

Тенглеринден да артха кьалмады, биринчи барып, суугъа кѣмюлдю.

Т и н и м. Мен а, жашым ёсюп, уллу болуп, мени усталыгъыма бир юйренсе эди деп тура эдим. Адамланы кьууандыра... Алай болурун билсем, этерми эдим мен ол хужу кьаллыкъ чананы?

Ж а н ы м. Мен жаш тапдым, сен аны ѳлтюрдюнг.

Т и н и м. Хау, хау, хау, Менме терс! Жангыз мендеди терслик. Мен ишлеп бергенме жашыма чананы. Кьалгъан чаналадан ариу, кьалгъан чаналадан женгил... Алай а, мени чанам бла суугъа кетерин билирге амалым бармы эди мени, Жаным? Аллах алай излеген эсе уа?

Ж а н ы м. Аллах, Аллах... Хар кече со-ра эдим Аллахдан, нек болду алай деп. Бизге жангы сабий нек буюрмады?.. Бюгюн-бюгече да манга жууап келмеди.

Т и н и м. Менме терс... Кесимме терс... *(Олтуруп, башын эки жанына чайкзайды.)*

Жаным Тинимни башын кесине кьысады. Ол халда иги кесек заманны олтурадыла. Кѣк кьаты жашнайды.

Адамла жашайдыла, не ючюн жашагъанларын да билмегенлей. Аны ючюннге на-сыпсыздыла, бизнич...

Ж а н ы м. Мен адамланы сабийлери болгъанла бла болмагъанлагъа юлешеме. Сабийинден — кьызындан неда жашындан ѳнгелеген аналаны ангылаялмайма.

Т и н и м. Кѣк кьаты жашнагъан эди, энди жауун жауа болур дейме.

Ж а н ы м. Жаумагъа кьой. Иги жаусун.

Т и н и м. Энди сен мени бир заманда да кечерик тойюлмюсе, Жаным?

Ж а н ы м. Бусагъатда мени булутумдан жауады жауун, сеники уа турады басылып.

Т и н и м. Энди сен мени бир заманда да кечерик тойюлмюсе, Жаным?

Ж а н ы м. Кьалай игиди, Тиним. Там, там, тамычыла, жау, жау жауунла! Жуусун бизни битеу сагъышыбызны, кьайгъыбызны.

Кѣк кьаты жашнайды.

Т и н и м. Эшпитемисе санга жууабын? Мен ѳмюрде кѣкню былай жашнап кѣрмегенме.

Ж а н ы м. Алай болургъа керекди. Бизни жарсыуубузну чач, элия!

Жау, жауун, жау!

Жуу, жерни жуу,

Жерни агъын ач.

Жашна сен да, кѣк!

Мени жаууннга барырым келеди, Тиним.

Т и н и м. Не затла дейсе, Жаным? Болмайды ары барыргъа. Анда уллу жауун жауа турады. Мен сени ары жиберлик тю-йюлме.

Ж а н ы м *(Терезеден кзарап кзычыра-ды).* Жашым, жашым, кзоркзма! Мен былайдама! Мен санга барама! Сен жилима, мен санга болушайым. Ма бусагъат кзут-харайым. Сууну ауузундан алайым...

Т и н и м *(Жанымны тугуп, жибермей).* Жаным, этме былай. Эшикге чыгъаргъа болмайды. Шибиля урлукъду.

Ж а н ы м. Тийме манга, Тиним, мен барыргъа керекме. Мени жашым андады... Тыйма...

Т и н и м. Жашчыкъ бусагъат бери кеси келликди, Жаным. Мында сакълайыкъ.

Ж а н ы м. Аллах бла тилейме, Тиним, тыйма мени. Мен аны кѣрюп турама. Сен манга ийнанмаймыса? Бизни жашыбыз жауун тюбюнде турады. Чырмау болма манга, тыйма мени. Мени жашым чакъырады. Эшитемисе?

Т и н и м. Бусагъат жауун тохтай эсе, экибиз да бирге барырбыз. Сени кесинг жангыз жиберип къоялмайма.

Ж а н ы м. Тиним, эшитемисе?

Т и н и м. Хоу, Жаным. Иги да эшитеме.

Ж а н ы м. Чана керекди манга, чана, Тиним!

Т и н и м. Чана? Не этериксе?

Ж а н ы м. Манга терк бир чана эт, Тиним.

Т и н и м. Болсун, Жаным, этерме. Чанагъа керекли хар затым жыйылып, хазыр болуп турады. Мен санга аллай иги чана этерме. Сен жюрегинги къыйнама. Жаным, мени усталыгъым биргемеди.

Ж а н ы м. Угъай-угъай, манга бусагъат керекди чана, сакълар къарыуум жокъду.

Т и н и м. Бусагъатда чананы не этериксе, Жаным? Эшик аллында жауун жауа турады, къар тюшерге уа алыкъа эрттеди.

Ж а н ы м. Сен тартырса, Тиним. Къар а неге керекди? Къарсыз да барлыкъды. Мындан кѣп мен сакълаялмайма. Хайда, Тиним, манга чана келтир.

Т и н и м. Ол чана... жашыбызны чанасы... анда чюйде тагъылып турургъа керекди. Мен аны, суудан чыгъарып, ѳрге такъгъан эдим... Ол санга жарармы?

Ж а н ы м. Жашымы чанасы?! Алып кел бери. Женгил, Тиним. Жюрегим бир аманла этеди.

Т и н и м. Мен чабып, терк окъуна алып келейим. Бир аягъым — анда, бир аягъым — мында. Сен менсиз орунунгдан тепмей тур, болсунму?

Ж а н ы м. Болсун, болсун. Тиним, сен терк бол.

Тиним чыгъып кетип, чананы алып келеди.

Т и н и м. Ма, Жаным, жашчыкъны чанасы, кеси да жангылай турады.

Ж а н ы м (*Чанага барып тийип кѣреди*). Аллах, Аллах, туура тюшюмде кѣрген чанам... Манга олтурургъа бир болуш, Тиним. (*Чанагъа олтурады*). Хайда, Тиним, энди бир кѣрейик.

Т и н и м. Аны уа... ма бусагъат. Кѣпден бери чана тартмагъанма да, бир кесек унутхан да этгенме. (*Къыйналып, чананы полда сюйрейди*). Къалайды?

Ж а н ы м. Игиди. Алай игиди, Тиним, алай игиди! Бир кесек женгилча да болдум.

Т и н и м. Аллах, санга шукурла болсун! (*Къарыуун аямай, чананы тартады*).

Ж а н ы м. О, мени Аллахым, мен кѣкде учуп баргъанча болама...

Т и н и м. Жаным, чананы тауушу сени жунчутамыды?

Ж а н ы м. Угъай, мени энди бир зат да

жунчутмайды. Тарт, Тиним, тарт. Бир кесек
женгил. Акъырын болсанг, жерге тюшюп
кетерикме. Энтта, энтта тарт, къанатларым-
дан бошайса.

Т и н и м. Бусагъат, Жаным, бусагъат...
Мындан къызыу а тарталмайма.

Ж а н ы м. Мен тюшюп барама, Тиним.
Тюшюп барама. Жыгъылама...

Т и н и м. Угъай-угъай, жыгъылма. Мен
сени тюшюрмезме... Жыгъылтмазма. Буса-
гъат... Бусагъат сен учарыкъса...

Ж а н ы м. Аллах ючюн, бир мадар эт,
жашыбыз сакълап турады.

Т и н и м. Хау, хау, Жаным... Кюреше-
ме... Бусагъат учарыкъбыз!

Жаным ачы кюлюп башлайды.

Нек кюлесе, Жаным? Не болгъанды са-
нга?

Ж а н ы м. Къалай игиди!.. Къалай иги-
ди... Ох, Аллах, жюрегим кетюралмайды...
Мени тут, Тиним... Мен учама... Мен учдум...
Учдум... Уч-д-уу-м...

Т и н и м. Мен сени блама, Жаным... (*Жа-
нымны кзоюнуну алып, чанагъа олтурады*).
Учуп барабыз, Жаным... У-чу-уу-п... Мен сени
блама... Мен сени бир жары да жиберлик
туйюлме!..

Жабыу

БАШЛАРЫ

*Орусбийланы Ф. Ёмюрлюк терек бахчаны кё-
гети* 5

ПОВЕСТЬЛЕ

Ташны къычырыгъы 12
Эски къобузну макъамы 77

ХАПАРЛА

Бёленген жумуртхала 96
Бир уртлам суу 106
Наныкъ бла Айюу 116
Ауаз 125
Челдиш оюулу жабыу 133
Агъач чана. *Бир актлы пьеса* 145

Литературно-художественное издание

Берберов Бурхан Абу-Юсуфович

КРИК КАМНЯ

Повести, рассказы, пьеса

На балкарском языке

Редактор *А. Т. Додуева*

Художник *О. А. Погребняк*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *Л. В. Кучмезова*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01.

Сдано в набор 19.12.01. Подписано к печати 15.03.02.
Формат 70×90^{1/32}. Бумага типографская № 2
Гарнитура школьная. Печать высокая. Усл. печ. л.
6,14. Уч.-изд. л. 5,95. Тираж 500 экз. Заказ № 312.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Миниформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

Берберов Б.

Б Крик камня: Повести, рассказы, пьеса / Вступ. ст. Ф. Урусбиевой.— Нальчик: Эльбрус, 2002.— 168 с.

ISBN-5-7680-1701-1

Бурхан Берберов — член Союза журналистов России, окончил ГИТИС (1988 г.) и Литературный институт им. Горького (1992 г.) в Москве. Поэтические, драматические и прозаические произведения молодого автора печатались в периодических изданиях в Москве, Черкесске, Карачаевске, Краснодаре и Нальчике.

«Крик камня» — первое отдельное издание произведений писателя. Повесть, давшая название всему сборнику, представляет собой семейную хронику, в которой отразилась история карачаевского народа в первые годы возвращения на родину после насильственной депортации. Автор поднимает сложные вопросы бытия — свободы и долга, добра и зла, любви и ненависти. Ярко выраженный национальный колорит сочетается с новыми художественными приемами и в рассказах и философской пьесы-притче «Санки», посвященных решению проблемы «мир и человек».

Б 4702100100-018 2002
M125(03)-2002